

'Geen angst wekken of paniek zaaien'

Edzo Toxopeus

De reactie op de *Wenken voor de bescherming van uw gezin en uzelf*

Naomi van Bruggen
s1260596

¹ Bescherming Bevolking en Ministerie van Binnenlandse Zaken, *Toelichting op de Wenken voor de bescherming van uw gezin en uzelf* (zp. 1961), p 11.

Naomi van Bruggen

S1260596

Rapenburg 52

2311EX, Leiden

06-49219955

naomivanbruggen@live.nl

BA-Eindwerkstuk Geschiedenis

Titel: Geen angst wekken of paniek zaaien

(De reactie op de *Wenken* voor de bescherming van uw gezin en uzelf)

ECTS: 15

Bart van der Boom

Inleverdatum: 24-01-2017

Inhoudsopgave

Inleiding	4
Hoofdstuk 1 Hoe ontving de pers de <i>Wenken</i>?	15
Hoofdstuk 2 Hoe reageerden individuele burgers op de <i>Wenken</i>?	24
Conclusie	31
Literatuurlijst	33

Inleiding

‘Overall in Nederland hebben de brievenbestellers van de PTT in deze dagen een extra zware tas te sjouwen. In opdracht van het ministerie van Binnenlandse Zaken distribueren zij namelijk huis aan huis enveloppen waarin zich twee door de BB (Bescherming Bevolking) samengestelde boekjes bevinden met wenken voor de bescherming van gezin en individu. Men kan hierin lezen welke maatregelen genomen moeten worden om in geval van een oorlog huis en haard te beschermen tegen de gevolgen van een mogelijke aanval met atoomwapens.’²

Deze tekst sprak de bekende Polygoonstem Philip Bloemendal in voor de Nederlandse bioscoopbezoeker terwijl deze keek naar postsorteerders, postbodes die hun tas vulden, enveloppen bezorgden en een hand die een envelop uit de bus pakte. Het was september 1961. Ruim een maand eerder was de Russische bezettingsmacht begonnen met de bouw van de Berlijnse muur. De wapenwedloop van de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie was in volle gang. Beide grootmachten beschikten over de waterstofbom. Stond de Derde Wereldoorlog op uitbarsten? Dat zou de toeschouwer zich kunnen afvragen.

Dit ontkende de minister van Binnenlandse Zaken Edzo Toxopeus ten stelligste tijdens de radio- en televisie-uitzendingen waarin hij de bezorging aankondigde van de *Wenken voor de bescherming van uw gezin en uzelf*, kortweg de *Wenken*:

‘Wij mogen de ogen niet sluiten voor het risico dat al jarenlang uit de internationale spanningen voortvloeit, aan de andere kant moeten wij vooral niet denken dat een oorlog onvermijdelijk zou zijn en nog minder dat die voor de deur zou staan. (...) En daarom juist heeft de regering kunnen besluiten u nu in te lichten over de zelfbescherming. Gelukkig pleegt het Nederlandse volk niet de ogen te sluiten voor de werkelijkheid, noch door die werkelijkheid te zeer in opwindning te geraken.’³

Even tevoren had de minister de luisteraar uitgelegd dat hij in vreedstijd door de brochures rustig te bestuderen de tijd kreeg zich voor te bereiden en in diens eigen omgeving de nodige maatregelen te treffen om zich te beschermen in geval van een kernoorlog.

De *Wenken*

Wat vond de Nederlander op de deurmat in de laatste week van september 1961? Twee brochures van stevig wit papier met teksten in zwarte en rode letters. De eerste met de titel *Wenken voor eerste hulp* gaf geïllustreerde tips voor het behandelen van bloedingen, botbreuken, brand- en oogwonden. Daarnaast gaf de brochure aanwijzingen voor het omgaan met verminderd bewustzijn en het toedienen van dranken.⁴ De tweede heette *Wenken voor de bescherming van uw gezin en uzelf*. Deze brochure legde de signalen uit voor waarschuwing en alarmering in geval van luchtalarm en fall-out (radioactieve neerslag na een atoomaanval). Daarna volgden adviezen voor het handelen bij een onverwacht bombardement en bij luchtalarm voor zowel binnen- als buitenshuis. Zo moest men bij de felle lichtflits van een atoomaanval buiten direct dekking zoeken in een greppel of achter een boom, dan wel het voertuig stoppen en op de grond gaan liggen. De volgende pagina's vertelden de lezer wat te doen bij fall-out- waarschuwingen en fall-out-alarm. Hij moest na de woning op brand

² Commentaartekst polygoonjournaal 21-09-1961, Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid.

³ Fragment slot radiotoespraak minister Edzo Toxopeus 22-09-1961, Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid.

⁴ Bescherming Bevolking en Ministerie van Binnenlandse Zaken, *Wenken voor de eerste hulp*, (zp. 1961).

te hebben gecontroleerd zich van zijn kleding ontdoen en grondig wassen alvorens bescherming te zoeken in de ruimte die zich het meest leende voor een schuilplaats. Tot slot raadde de brochure aan bij fall-out afstand te bewaren tot de buitenmuren, een zo zwaar mogelijke afscherming tussen uzelf en de buitenlucht te zoeken en af te wachten tot gevaar voor de straling voldoende is teruggelopen. Intussen zou hij of zij in een schuilgelegenheid in de eigen woning, tevoren voorzien van een noodvoorraad en voorzieningen, voortdurend naar de radio luisteren om op de hoogte blijven.⁵ Bij deze summiere informatie ontbrak elke context. Het zou nog drie weken duren voor de PTT de *Toelichting* op de *Wenken* bij iedere Nederlander zou bezorgen. De *Toelichting* deed in dertig pagina's behalve de gevaren –veel uitgebreider en praktischer- de mogelijkheden voor zelfbescherming uit de doeken, door het verstandigst gedrag, de inrichting van een schuilgelegenheid en de noodvoorraad te beschrijven. Daarnaast gaf het boekje de lezer adviezen hoe te handelen in geval van een onwaarschijnlijk geachte evacuatie.

Impliciet veronderstelden de *Wenken* dat bij een atoomaanval overleving na toepassing van de wenken mogelijk zou zijn, maar over wat voor aanval ging het precies? De ontvanger van de brochures had wellicht in zijn krant een aankondigend artikel gelezen waarin –zoals veel kranten deden- enige informatie uit de *Toelichting* op de *Wenken* was opgenomen. De *Friese Koerier* schreef: 'Aangenomen bijvoorbeeld, dat er atoombommen vallen op Londen, dan is uit te rekenen hoeveel tijd daarna bij een bepaalde westenwind, de radioactieve neerslag boven Nederland komt.'⁶ In deze artikelen was op uitdrukkelijk verzoek van minister Toxopeus geen verband te lezen met de actualiteit en werd benadrukt dat er geen direct oorlogsgevaar te duchten was.⁷ De artikelen verschaften geen nader inzicht over de achtergrond van de voorlichtingscampagne.

De toespraken en interviews van de minister, de aankondigingen in de kranten en de brochures verwezen de lezer voor het beantwoorden van vragen naar de blokwachter van de BB, de Bescherming Bevolking. De BB zou zorgdragen voor de waarschuwingen en de alarmering, voor het verstrekken van informatie over het stralingsniveau en voor de bestrijding van de gevolgen van de aanval en de hulpverlening aan de burger. Deze organisatie die door het hele land afdelingen had, was de ruggengraat van het beschermingssysteem dat de overheid had opgetuigd. Elke gemeente (of kring van gemeenten) was ingedeeld in wijken en blokken. Het blok was de basiseenheid. In steden bestond het uit een aantal straten waar duizend mensen woonden. Op het platteland was er een blokploeg per tweeduizend inwoners. Een blokhoofd had de leiding over een blokploeg van twintig blokwachters.⁸ Behalve de BB was ook de Stichting Nederlandse Federatie voor Vrouwelijke Vrijwillige Hulpverlening (SNVVH) betrokken in de voorlichtingscampagne. Deze landelijke organisatie richtte zich met bijeenkomsten en tentoonstellingen in het kader van de Actie Individuele Zelfbescherming "door Vrouwen aan Vrouwen-Eén op vijf" op groepen huisvrouwen.⁹

⁵Bescherming Bevolking en Ministerie van Binnenlandse Zaken, *Wenken voor de bescherming van uw gezin en uzelf* (zp. 1961).

⁶*Friese Koerier*, 23-09-1961.

⁷*Haagse Post*, 29-09-1961.

⁸T. van Merwijk, 'Civiele verdediging in het tijdperk van de wederopbouw. Categorieel onderzoek wederopbouw 1940-1965', p 19; geraadpleegd op 5-1-2017, <http://cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/publications/civiele-verdediging-in-het-tijdperk-wederopbouw.pdf>.

⁹Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Binnenlandse Zaken; Bescherming bevolking (OBB), nummer toegang 2.04.5051, inventarisnummer 603, 1958-1975.

Bescherming Bevolking

De BB kwam voort uit twee ervaringen: het zeer gebrekkig functioneren van de Nederlandse Luchtbeschermingsdienst in de Tweede Wereldoorlog en het effectieve optreden van de Civil Defence organisatie bij de Duitse bombardementen op de Britse steden. In 1952 presenteerde de regering naar dit laatste voorbeeld de organisatie Bescherming Bevolking die de civiele verdediging zou moeten leiden in geval van een oorlog met conventionele wapens. Met een kernoorlog hielden de Nederlandse regeringen nog geen rekening.

Van meet af aan maakte het bevorderen van weerbaarheid onder de bevolking deel uit van het BB-concept dat de overheid over het hele land zou uitrollen. Onder leiding van een Nationaal Commandant moest een tot in de dorpen en wijken van de Nederlandse gemeenten vertakte hulporganisatie semi-paraat zijn om in oorlogstijd samen met overheidsdiensten als politie en brandweer de uitdagingen te lijf te gaan.¹⁰

Juist de kleinste eenheden van de BB onder leiding van een blokhoofd zouden een doorslaggevende rol spelen in het hoog houden van het moreel. Zij werden gezien als 'het cement dat de hoeksteen van de BB, de individuele zelfbescherming op zijn plaats houdt.'¹¹ De medewerkers van de BB-posten konden:

'(...) door hetgeen zij in het dagelijks verkeer met burens, vrienden en kennissen over beschermingsmogelijkheden weten te vertellen, hun (...) dikwijls in stille vrees levende medeburgers tot de overtuiging brengen, dat er geen reden is moedeloos bij de pakken te gaan neerzitten.'¹²

Van de bevolking verwachtte de BB een actieve voorbereiding op het oorlogsgevaar. Dit betekende enige kennis van brandpreventie en -bestrijding en het inrichten van een schuilgelegenheid in de eigen woning inclusief noodvoorzieningen.¹³ Zelfbescherming was burgerplicht en diende ervoor, zoals minister Van Maarseveen van Binnenlandse Zaken in 1951 al onderstreepte, om 'de strijd die dan gevoerd wordt, te doen zijn een strijd van heel ons volk.'¹⁴ De voorlichting van de bevolking ging gelijk op met het werven van de vrijwilligers die de BB zouden dragen. Deze vrijwilligers kregen scholing en praktische training. De oefeningen van de BB vonden voor iedereen zichtbaar plaats in dorp of wijk. Toen de werving van vrijwilligers onvoldoende aanmeldingen opleverde en het verloop groot bleek, stelde de regering voor bepaalde categorieën Nederlanders de noodwachtplicht in om de BB op sterkte te brengen. Zelfs met deze plicht had de BB niet overal voldoende mensen.¹⁵

De officieel beleden noodzaak van de civiele verdediging stond in schril contrast met de middelen die opeenvolgende regeringen voor de BB en haar uitrusting ter beschikking wilde stellen. Hierdoor kon de BB haar taken in oorlogstijd niet uitvoeren en daarvan waren de opeenvolgende kabinetten zich bewust. Een adequate BB-organisatie zou een budget van 20 tot 25 procent van de defensiebegroting nodig hebben, meenden NAVO en West Europese Unie. In 1956 kwam slechts 2,6

¹⁰B. van der Boom, *Atoomgevaar? Dan zeker B.B. De geschiedenis van de Bescherming Bevolking* (Amsterdam 2000) p 32-47.

¹¹B van der Boom, *Atoomgevaar?* p 46.

¹²Ibidem.

¹³Ibidem, p 41.

¹⁴Ibidem.

¹⁵Ibidem, p 137.

procent beschikbaar. In latere jaren liep het percentage iets op tot 3,9 procent (1964) om daarna langzaam in te zakken tot 1,8 procent (1979).¹⁶

De atoomwapens

Nederland was vanaf de oprichting in 1949 lid van de Noord Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO) die onder leiding van de Verenigde Staten het Westen moest beschermen tegen de veronderstelde Sovjet Russische agressie. De Sovjet-Unie controleerde vanaf 1945 de staten in Oost-Europa en vormde met deze landen tien jaar later het Warschaupact als tegenwicht. Het militaire overwicht dat de Verenigde Staten aan de NAVO verschafte door het atoomwapen, verdween geleidelijk vanaf de eerste Russische proef met een atoombom in 1949 tot er met de eerste waterstofbom in 1955 een strategisch evenwicht was ontstaan. Beide partijen waren in staat elkaar te vernietigen en onderstreepten dat vermogen in een wapenwedloop die door de kernproeven voor de iedereen te volgen was. De wederzijdse afschrikking was een feit. In datzelfde jaar integreerde de Amerikaanse president Eisenhower de inzet van tactische kernwapens in de NAVO-strategie voor de verdediging van West-Europa. Vanaf dat moment moest de Nederlandse regering ook rekening houden met de inzet van kernwapens tegen doelen op eigen bodem, zoals de Rotterdamse haven, het regeringscentrum, de hoofdstad en de marinehaven in Den Helder.¹⁷

Hiermee veranderden ook de taken voor de BB. Deze werden niet alleen zwaarder, maar kregen ook een politiek betekenis. Zo schreef minister van Buitenlandse Zaken Joseph Luns in 1957 aan de ministerraad:

‘Naar de mening van de ondergetekende zullen de thans in het bezit van het Westen zijnde thermonucleaire wapens, welke de voornaamste preventie vormen tegen het uitbreken van een wereldoorlog, een groot deel van hun afschrikkende werking (deterrent) verliezen, indien de tegenstander kan vermoeden, dat het Westen deze wapens tenslotte toch niet zal gebruiken uit vrees voor vergelding ten koste van de grotendeels onbeschermdde burgerbevolking. De inspanning van de alliantie ten aanzien van de civiele verdedigingsvoorbereiding dient dus niet te worden gezien als een zaak op zichzelf, die op eigen merites alleen kan worden beoordeeld, doch slechts in haar directe samenhang met de gezamenlijk militaire inspanning.’¹⁸

Kort samengevat: de civiele verdediging was er niet alleen meer voor de bescherming van de bevolking en het hoog houden van het moreel, maar moest ook de afschrikking van de Russen geloofwaardigheid verlenen. Met het beperkte budget had de BB in alle opzichten een voornamelijk symbolische functie. Minister-president Drees (1951-1958) meende dat bescherming tegen kernwapens onmogelijk was. In april 1955 zei hij in de ministerraad dat ‘men wel iets zou moeten doen (...) maar dat van deze maatregelen in een dicht bevolkt land als het onze geen groot effect is te verwachten.’¹⁹

¹⁶ Ibidem, p 188.

¹⁷ J. Hoffenaar, ‘Hannibal ante Portas: The Soviet military threat and the build-up of the Dutch Armed forces, 1948-1958’ in: B. Schoenmaker, J. A. M. M. Janssen en (red), In de schaduw van de muur. Maatschappij en krijgsmacht rond 1960 (Den Haag 1997), p 85 en 173.

¹⁸ B. van der Boom, *Atoomgevaar?* p 194.

¹⁹ Ibidem, p 169.

De twijfels

Als de civiele verdediging door de hoogste kringen al niet erg serieus werd genomen, waarom ontving dan de complete Nederlandse bevolking in een voorlichtingscampagne van ongekeerde omvang de *Wenken*?

Hoge ambtenaren en de top van de BB hadden lang en vaak nagedacht over de campagne. Uit gespreksverslagen van verschillende gremia die zich met de voorlichting over civiele verdediging in het atoomtijdperk bezighielden, blijkt grote twijfel over de effectiviteit van welke beschermingsmaatregel dan ook. Met name tegen de vernietigingskracht van de waterstofbom leek geen kruid gewassen. Terwijl de brochure 'Individuele zelfbescherming' uit 1957 nog ontkende dat de H-bom een wezenlijk nieuwe situatie had geschapen, braken topambtenaren zich het hoofd hoe zij de Nederlander nog enig vertrouwen konden geven in zijn kansen na een kernaanval.²⁰

Ook al sprak Toxopeus in zijn radiorede zijn vertrouwen uit in de nuchterheid van de Nederlander, het rapport over de opiniepeiling die de Nederlandse Stichting voor de Statistiek in 1959 uitvoerde en die de directe aanleiding was voor de campagne concludeerde iets anders: 'Uit het kwalitatief onderzoek bleek, dat (...) men geconfronteerd zou zijn geworden met de meest fantastische en doorgaans zeer vage voorstellingen omtrent het atoomgevaar. Aangenomen mag worden dat de kennis omtrent het werkelijke atoomgevaar uitermate gering is ...' Het rapport concludeerde een ontoereikende voorlichting.²¹

De ambtelijke en de BB-top veronderstelden een grote mate van defaitisme die de voorlichting zou moeten uitbannen. De bedenkers van de campagne stonden echter voor een groot probleem. Zou een reële schets van een aanval met een zware waterstofbom niet juist enorm veel twijfel en angst oproepen? Een enkeling wilde om die reden zelfs afzien van de campagne. Maar het versterken van het moreel onder de bevolking gaf de doorslag, ook al twijfelde men of voorlichting 'de denkende Nederlander' kon voorhouden dat 'er ter bescherming veel gedaan kan worden (en dat de BB het wel aan kan)'. Uiteindelijk besloot men de gevaren 'eerlijk' uit te leggen, opdat de mogelijkheden om zichzelf te beschermen geloofwaardig zouden zijn.²²

Deze uitleg van de dreiging van het atoomgevaar en de kansen op overleving daarvan kreeg vorm in de *Toelichting op de wenken voor de bescherming van uw gezin en uzelf* die drie weken na de *Wenken* werd bezorgd. Daarin stond dat het onwaarschijnlijk was dat Nederland te maken zou krijgen met een directe waterstofbom-aanval.

'De waterstofbom (of H-bom) verwachten wij in ons land niet; eenvoudig niet, omdat de tegenstander hier met A-bommen al meer dan genoeg kapot kan maken en A-bommen veel goedkoper en veel talrijker zijn. De H-bom zal de tegenstander reserveren voor zeer grote doelen buiten ons land.'²³

De zwaarte van de bommen die Nederland dan wel zouden kunnen treffen, liet de *Toelichting* in het midden. Wel toonde het boekje in een illustratie de uitwerking van de ontploffing van de bom op Hiroshima.²⁴

²⁰ Ibidem, p 213.

²¹ T. Lodewijk, *De Vierde Macht*: tijdschrift Bescherming Bevolking en Ministerie van Binnenlandse Zaken, 9^e jrg nr 12, (december 1960) p 174.

²² B. van der Boom, *Atoomgevaar?* p 209.

²³ Bescherming Bevolking en Ministerie van Binnenlandse Zaken, *Toelichting op de wenken voor de bescherming van uw gezin en uzelf* (zp. 1961) p 12.

²⁴ BB en BiZa, *Toelichting*, p 8.

Ook de beschrijving van de lichtflits, de druk- en hittegolven was op deze bom afgestemd. 'Op dit type bom moet u zich intussen niet blindstaren. Men heeft na die tijd zowel zwaardere als lichtere bommen gemaakt.'²⁵ De *Toelichting* schetste ook de grenzen aan de mogelijkheden van zelfbescherming:

'Als u hoopt, zich na het lezen van dit boekje onder alle omstandigheden te kunnen beschermen, bent u nu wel uit de droom. Soms wel en soms niet, zult u begrepen hebben. Als een bom juist op uw huis valt, zal uw schuilgelegenheid weinig baat brengen. Maar in zeer veel andere gevallen zal het naleven van wat in dit boekje staat, voor u het verschil kunnen betekenen tussen meer of minder ziek of gewond zijn, en zelfs tussen dood en leven. In ieder geval zal het uw kansen vermeerderen om zonder ernstige gevolgen een oorlog door te komen.'²⁶

Het gemak waarmee de *Toelichting* de waterstofbom buiten de orde plaatste en de vaagheid over de zwaarte van de mogelijke atoomaanval stonden in schril contrast met de uitgebreide opsommingen van de noodvoorraad, de inrichting van de schuilgelegenheid en de noodzakelijke bagage in geval van een evacuatie. Juist deze gedetailleerdheid suggereerde dat de beschermingsmaatregelen niet alleen zorgvuldig waren afgewogen, maar ook in hoge mate effectief zouden kunnen zijn. Tegelijkertijd waren de *Wenken* en de *Toelichting* een erkenning van het onvermogen van de overheid om op een collectief niveau afdoende bescherming te bieden, met name door het ontbreken van voldoende schuilkelders.²⁷ Immers beide brochures legden ondubbelzinnig de nadruk op individuele zelfbescherming in de eigen woning. Terugblikkend in het televisieprogramma *Andere Tijden* van 9 november 2000 kenmerkte directeur BB H. Kamerlingh Onnes (1961-1972) de toenmalige mogelijkheden tot bescherming als volgt:

'Het ging om een *saive qui peut*, om te redden wat er te redden viel. We hebben nooit beweerd bij de BB dat we de boel zouden redden. Helemaal niet. We beweerden dat we zouden proberen te redden wat er te veel en dat was niet niks. Maar dat werd minder naar mate er meer bommen kwamen.'²⁸

De voorkennis

Over welke voorinformatie aangaande de werking van atoomwapens, de internationale politieke verhoudingen en de militaire strategieën van NAVO en Warschaupact kon de ontvanger van de *Wenken* en de *Toelichting* in 1961 beschikken? Iedere Nederlander was zonder twijfel op de hoogte van de bombardementen op Hiroshima en Nagasaki en de gevolgen van die atoombommen, in termen van aantallen doden door de explosie en slachtoffers van stralingsziekten. Bioscoopjournalen en televisieprogramma's hadden beelden getoond waardoor men ook een visuele voorstelling had van de vernietigingskracht van het wapen. In 1951 toonde een Polygoonjournaal ook de herdenking van het bombardement door bewoners van Hiroshima en deed verslag van de herstelwerkzaamheden in de stad.²⁹ Bij de werking van de H-bom was het veel moeilijker zich een voorstelling te maken. De kracht van dit wapen drukten de krantenpublicaties uit in een

²⁵ Ibidem, p 9.

²⁶ Ibidem, p 26.

²⁷ H.W.G. Leenders, *Als de hemel valt. Bescherming Bevolking tussen fantasie en werkelijkheid* (Tilburg 2001), p 287.

²⁸ H. Kamerlingh Onnes, *Andere Tijden*, 09-11-2000.

²⁹ Polygoon Wereldnieuws 1951, Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid.

vermenigvuldigingsfactor van die van de bommen die de Japanse steden troffen of in aantallen megaton. Dat de gevolgen van een ontploffing enorm –voor bijna iedereen onvoorstelbaar- zouden zijn was bekend. *Vrij Nederland* hoofdredacteur H. M. van Randwijk publiceerde in 1960 een stuk waarin hij de gevolgen van een waterstofbom van 1 megaton, die door de Britse Civil Defence en een degelijk Amerikaans tijdschrift waren beschreven, extrapoleerde naar ons land:

‘Het grootste deel van onze havens kapot, onze spoorwegen, fabrieken, veel dijken en waterwerken, centrales en huizen vernietigd. Onze huisdieren bijna alle gedood, zonder brandstof, communicatiemiddelen of enig goed functionerende publieke dienst (...).’ Van Randwijk meende dat Nederland evenveel risico liep als elk ander land: ‘Wanneer Nederland een opslagplaats is van NAVO-ammunitie, een operatiegebied voor terugkerende legers en een lanceerplaats voor atoomraketten, zal dat een aardig surplus aan redenen opleveren bij de reeds aanwezige belangrijke industriële en verkeerstechnische posities van het land.’³⁰

Bij een bombardement met twee bommen van 10 megaton zouden in Londen een miljoen mensen sterven aan de explosie en een even groot aantal bedolven raken onder het puin. *Vrij Nederland* had in 1960 een oplage van 23.000 exemplaren.

Het actuele nieuws over de internationale politiek werd beheerst door de bouw van de Berlijnse muur waarmee de Russen 13 augustus van dat jaar waren begonnen, de atoomproeven door de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie, de onderhandelingen daarover tussen beide grootmachten en het ogenschijnlijk onvoorspelbare gedrag van Sovjetleider Chroesjtsjov. Over de koers van Nederland bestond zowel in de politiek als onder de bevolking overeenstemming, met uitzondering van de communisten en pacifisten die een kleine minderheid vormden. De wederzijdse afschrikking door de atoomarsenalen van de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie was in de pers aan de orde geweest. Ook bewindslieden hadden zich er in het openbaar over uitgelaten.³¹

Behalve de beschikbare informatie middels de pers en de visuele media speelde de eigen waarneming van de Nederlandse burger een belangrijke rol. Hij kon met enige regelmaat de BB zien oefenen en op grond daarvan zijn eigen inschatting maken over de effectiviteit van de civiele verdediging. Het imago van de BB was dat van een goedwillende amateuristische vrijetijdsbesteding in uniform. Het was moeilijk zich de organisatie voor te stellen als een geolied apparaat dat bij een kernaanval veel zou kunnen uitrichten.³²

In 1959 deed de Nederlandse Stichting voor de Statistiek (NSS) in opdracht van de BB onderzoek naar de opvattingen onder de Nederlandse bevolking. Doel van het onderzoek was inzicht te verwerven in de verwachting en houdingen van het Nederlandse publiek t.a.v. een eventuele oorlog met atoombommen en de bescherming daartegen. Daarnaast wilde de BB weten wat men dacht over de reeds genomen en nog te nemen maatregelen, en in het bijzonder over de organisatie Bescherming Bevolking. Tot slot moest het onderzoek de mening peilen over de voorlichting. Het onderzoek behelsde een mondelinge enquête met een vragenlijst onder een representatieve groep van 1192 personen. Hoewel het onderzoek twee jaar voor de verschijning van de brochures plaatsvond, geven de uitkomsten het meest gedetailleerde beeld van ‘de heersende opvattingen’ in Nederland. Het onderzoeksrapport concludeert dat de geënquêteerden gevraagd naar hun gedachteassociaties bij het woord atoombom in meerderheid denkt aan algehele vernietiging. Het trekt de conclusie dat

³⁰ H.W.G. Leenders, *Als de hemel valt*, p 196.

³¹ B. van der Boom, *Atoomgevaar?* P 106.

³² H.W.G. Leenders, *Als de hemel valt*, p 17.

de sfeer rond de woorden atoom en atoombom sterk met angstgevoelens geladen is. In deze sfeer mag niet worden verwacht dat de mensen tot redelijk handelen worden gebracht.

De verwachtingen over het gebruik van atoombommen in geval van oorlog variëren sterk. De antwoorden lopen uiteen van geen via waarschijnlijk tot zeker. Minder dan een derde verwacht dat er geen atoombommen zullen worden ingezet.

De NSS legde drie vragen voor over de gevolgen: Ik geloof dat 1) er geen overlevingskansen zijn; 2) dat er grote schade zal zijn maar wel een mogelijkheid te overleven; 3) dat men de gevaren van een atoomoorlog erg overdrijft. Geen overlevingskansen zien 28 procent van de mannen en 43 procent van de vrouwen. Wel schade, maar overlevingskansen zien 60 procent van de mannen en 40 procent van de vrouwen. Slechts een kleine minderheid meent dat de gevaren worden overdreven.

Hooguit één procent heeft maatregelen genomen tegen luchtaanvallen. Het rapport stelt dat het Nederlandse volk in dat opzicht totaal onvoorbereid is. Bijna 60 procent van de mannen en bijna de helft van de vrouwen zouden maatregelen nemen indien er direct oorlogsgevaar dreigde. Zij denken daarbij vooral aan schuilkelders, brandbestrijding en zandzakken. Slechts 25 procent van de mannen en ruim 15 procent van de vrouwen acht maatregelen tegen atoombommen mogelijk. Bijna 30 procent van de mannen en 60 procent van de vrouwen weet niet of zulke maatregelen mogelijk zijn. Zij die maatregelen mogelijk achten, willen die pas nemen in geval een oorlog.

Op de vraag welke maatregelen de regering zou moeten nemen, antwoordde 25 procent van de mannen en 50 procent van de vrouwen dat ze geen idee hadden. Van de mannen vond 50 procent de al genomen maatregelen onvoldoende, van de vrouwen was 30 procent die mening toegedaan. De NSS signaleerde dat er het sterkst behoefte was aan schuilkelders, reservevoorraden, levensmiddelen thuis en voorlichting.³³

Vraagstelling

Twee wetenschappers hebben zich in publicaties uitgesproken over de beelden die de Nederlandse bevolking had van een kernoorlog en de gevolgen daarvan. B. van der Boom in 'Atoomgevaar? Dan zeker B.B.' en H.W.G. Leenders in 'Als de hemel valt: Bescherming Bevolking tussen fantasie en werkelijkheid'.

Van der Boom stelt: 'De burger, zo lijkt het, begreep de crux van de afschrikingsstrategie: de bom was om mee te dreigen, niet om mee te gooien; het voorbereiden van een kernoorlog was nuttig, het voeren ervan idioot.'³⁴ Hij signaleert dat de BB al voor het verschijnen van de *Wenken* haar inmiddels aanvechtbare geloofwaardigheid compleet verloor zodra het gebruik van kernwapens onderdeel werd van de militaire strategie van de NAVO. Van der Boom kenschetst de BB en in het verlengde daarvan ook de *Wenken* als de Nederlandse bijdrage aan de psychologische oorlogsvoering in het kader van de afschrikking tussen de militaire machtsblokken. Hij stelt tevens dat de overheid iets te verbergen had, 'namelijk het feit dat Nederland in een volgende oorlog naar verwachting met dozijnen kernwapens zou worden bestookt, die miljoenen slachtoffers zouden maken, voor wie de bestaande civiele verdediging weinig zou kunnen doen.'³⁵ Daarnaast beschrijft Van der Boom een grote mate van instemming met de NAVO als veiligheidsschild en met de fors gestegen defensie-uitgaven die mede door pressie van de Verenigde Staten op de Nederlandse begroting drukten.

³³ T. Lodewijk, *De Vierde Macht*, p 173-174.

³⁴ B. van der Boom, *Atoomgevaar?* p 109.

³⁵ *Ibidem*, p 211.

Leenders beschrijft de ondergang van de BB aan de hand van twee perspectieven. In navolging van de Australische socioloog James Scott gebruikt zij het begrip state simplification voor de verklaring van de houding van overheid en BB.

‘De overheid van een moderne staat tendeert ernaar de chaotische, wanordelijke en continu veranderende werkelijkheid zoveel mogelijk te reduceren. De overheid brengt vanuit deze optiek een complexe werkelijkheid eerst onder in schematische categorieën. Vervolgens vervangt ze de feitelijke zaken door abstracties ervan, met hooguit nog enkele gemeenschappelijke kenmerken.’³⁶

Volgens Leenders lenen organisaties als de BB zich voor state simplification: een oorlogsramp is dermate omvangrijk dat de middelen daar per definitie niet mee in verhouding kunnen staan. Dit geldt volgens haar met name voor een kernoorlog.³⁷ Een voorbeeld was het wegedeneren van een aanval met een H-bom in de *Toelichting* op de *Wenken* zodat de BB-organisatie effectief leek. Zij signaleert echter ook een onthullend aspect van de *Wenken*: de overheid erkende haar eigen onvermogen om haar burgers voldoende bescherming te bieden tegen een atoomaanval. Zij waren in hoge mate op zichzelf aangewezen.

Voor dit onderzoek is het tegenover state simplification geplaatste begrip folk simplification van belang. Hiermee doelt Leenders op overdreven voorstellingen van een kernoorlog en de gevolgen daarvan onder de bevolking. De oorsprong van deze voorstellingen zoekt zij in science fiction literatuur en speelfilms. Een voorbeeld is de film *On the Beach* van de Amerikaan Stanley Kramer die in 1960 in Nederlandse bioscopen draaide. In een totaal ontvolkte wereld na een atoomoorlog leefde alleen nog de bevolking van Australië onder dreiging van een onafwendbare nucleaire wolk. Een kleine expeditie ging na ontvangst van een noodsignaal per atoomonderzeeër vergeefs op zoek naar overlevenden. Na terugkeer besloot de bemanning op zee te sterven. De vrouwelijke hoofdfiguur zag vanaf het strand haar geliefde wegvaren. In het boek waarop de film was gebaseerd besloot zij haar dood niet af te wachten en pleegde zelfmoord met pillen en cognac.³⁸ De folk simplifications die uit deze film zijn af te leiden, zijn: een kernoorlog betekent het einde van alle menselijk leven op aarde en het is niet de moeite waard na een kernoorlog verder te leven. Het gaat Leenders er niet louter om bepaalde voorstellingen irrealistisch te verklaren. Zij stelt ook de functie van de plot, van een bestaand verhaal, of het karakter van een hoofdpersoon aan de orde als ‘voertuig’ voor versimpeling, als middel om overdreven voorstellingen te koesteren of aan anderen voor te spiegelen. Te denken valt aan het gebruik van de Bijbelse Apocalyps en de standaard plots van rampenfilms. En zou Chroesjtsjov niet de nieuwe Nero zijn, verfilmd in *Quo Vadis* (1951), die de hele aarde in vlammen doet opgaan?³⁹

De centrale vraag in deze scriptie is: Hoe reageerde de Nederlandse bevolking op de *Wenken* voor de bescherming van uw gezin en uzelf en de *Toelichting* daarop en wat zegt dit over hun verwachting van een kernoorlog?

Bij de duiding van het onderzochte materiaal: krantenartikelen, brieven en archiefstukken, let ik zowel op de door Van der Boom gestelde verhulling van de werkelijke gevaren en overlevingskansen van de *Wenken* en de *Toelichting*, als ook op het door Leenders gesignaleerde onthullende aspect: de erkenning van het onvermogen van de overheid tot collectieve bescherming.

³⁶ H.W.G. Leenders, *Als de hemel valt*, p 18.

³⁷ Ibidem.

³⁸ Ibidem, p 172-175.

³⁹ Ibidem, p 19-20.

Daarnaast toets ik de volgende elementen van het beeld dat Van der Boom schetst. Is het imago van een ondoeltreffende BB-organisatie zichtbaar in de reacties op de *Wenken* en van invloed op de inschatting van de kansen om een nucleaire aanval te overleven? Voelde de spreekwoordelijke gemiddelde landgenoot zich gerust onder de veronderstelde militaire suprematie van de NAVO dan wel de gelijkwaardigheid van de machtsblokken? Of waren de *Wenken* aanleiding voor een serieuze voorbereiding op een voorstelbaar en wellicht actueel kernwapenconflict? Herkenden de pers en individuele brieven-schrijvers de *Wenken* als onderdeel van de psychologische oorlogsvoering tussen NAVO en Warschaupact? Beoordeelden de pers en brieven-schrijvers de *Wenken* als bedrog door een overheid die wist dat de civiele verdediging kansloos was bij een volgende oorlog?

Bij het beschrijven van artikelen en brieven let ik indachtig de noties van Leenders op hyperbolische formuleringen, verwijzingen naar vormen van fictie en het hanteren van plotachtige vertelstructuren die tot uitvergrootte voorstellingen leiden, zonder overigens elke vorm van stijfheid in de categorie van folk simplificatie te plaatsen.

Bronnen

Ik heb artikelen in kranten en weekbladen geanalyseerd die in de periode van 22 september tot 1 december 1961 verschenen. Naast redactionele stukken en artikelen van opiniemakers besteed ik vooral aandacht aan ingezonden stukken van burgers. Om zo divers mogelijke onderzoeksresultaten te behalen, heb ik gekozen voor kranten en weekbladen met verschillende politieke achtergronden. Op deze wijze probeer ik een zo breed mogelijk beeld van de publieke opinie te achterhalen. *De Volkskrant* (rooms-katholiek dagblad), de *Friese Koerier* (progressief-regionaal dagblad), *Het Parool* (sociaaldemocratisch dagblad voortgekomen uit het verzet en gericht op Amsterdam), *Nieuwsblad van het Noorden* (neutraal-regionaal dagblad), *Nieuwe Rotterdamse Courant*, (liberaal dagblad), *Trouw* (protestantschrijver dagblad voortgekomen uit het verzet), *Telegraaf*, (politiek-rechts dagblad), *De Tijd/De Maasbode* (rooms-katholiek dagblad), *Haagse Courant*, (regionaal-neutraal dagblad), *Vrij Nederland* (weekblad met kritische, progressief links-liberale inslag, voortgekomen uit het verzet), *De Groene Amsterdammer* (onafhankelijk vooruitstrevend links weekblad), *Elsevier* (conservatief georiënteerd, stem van rechts- Nederland), *Haagse Post* (ingetogen weekblad met liberale signatuur), *Gereformeerd Gezinsblad* (streng protestants-christelijk, voorloper van het Nederlands dagblad) en de *Leeuwarder Courant* (regionaal-neutraal dagblad).

Naast uitingen in de nationale en regionale pers heb ik gebruik gemaakt van het archief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en de Bescherming Bevolking. Onder deze archiefstukken vallen ingezonden brieven aan de minister van Binnenlandse Zaken van Nederlandse burgers naar aanleiding van de *Wenken*; een weergave van het NIPO-verslag nummer 864 over de receptie van de door het ministerie verspreide *Wenken*; de uitkomst van een acceptatie-onderzoek van de *Wenken* en de *Toelichting* daarop, dat werd samengesteld in opdracht van de RVD ten behoeve van het Ministerie van Binnenlandse Zaken; de Memorie van toelichting van minister Toxopeus naar aanleiding van het onderzoek en de kritiek die werd geuit op zijn voorlichtingscampagne; correspondentie van de SNVVH en de BB met de overheid; een opinieonderzoek uit 1959 in opdracht van de BB uitgevoerd door de Nederlandse Stichting voor de Statistiek, weergegeven in *De Vierde Macht*, het tijdschrift voor BB-ambtenaren. Naast de primaire bronnen maak ik gebruik van secundaire literatuur.

Bij het verschijnen van de *Wenken* en de *Toelichting* verkeerde de Nederlandse pers in een overgangsfase. Huub Wijfjes omschrijft het tijdperk van 1945 tot 1960 als de politiek-maatschappelijke periode. De journalistiek was toen nog in hoge mate 'spreekbuis' van socialistische,

liberale, katholieke en protestant-christelijke (emancipatie) bewegingen in de verzuilde samenleving.⁴⁰ Als gevolg van de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog kozen de meeste kranten niet alleen een volgzame houding ten opzichte van de voormannen van hun zuilen en de overheid in het algemeen, maar schreven zich ook een opbouwende rol toe binnen de 'met z'n allen de schouders eronder' atmosfeer van de jaren vijftig.

'De krant, zo luidde het gevleugelde woord in die jaren, was een echte meneer; frisgewassen, keurig geknipt en vlot in het pak, zoals het een echte huisvriend betaamde. Hij kwam niet hijgend en met angstogen binnen om de lezer het verschrikkelijke nieuws in het gezicht te schreeuwen, maar rustig, weloverwogen en uitnodigend. (...) Op vriendelijke doch guitige toon nodigde de vriend de lezer en zijn gezin uit het belangrijkste nieuws onder ogen te zien, in de zekerheid dat na afloop van dat lang niet altijd opwekkende klusje het hoofdartikel van een vertrouwde voorman de chaos en onzekerheid weer zou wegnemen.'⁴¹

Het aantal vooraanstaande journalisten dat zitting had in het parlement was in 1961 van zeven teruggelopen tot de antirevolutionaire voormannen Bruins-Slot hoofdredacteur van *Trouw* in de Tweede Kamer en Hendrik Algra van het *Friesch Dagblad* in de Eerste Kamer.

Vanaf 1960 kwam de journalistiek in de autonoom kritische periode en maakte de gebondenheid aan collectieve emancipatiebewegingen plaats voor individuele zelfontplooiing. Het maatschappelijke verantwoordelijkheidsgevoel raakte overheerst door een verzelfstandigde journalistieke professionaliteit. Bovendien was de concurrentie op de dagbladmarkt en het aantal pagina's per titel toegenomen. Hierdoor kwam er geleidelijk een nieuwe generatie journalisten op die 'feller' op onderscheidend nieuws jaagde. 'De journalistiek wordt een waakhond tussen politiek en publiek.'

Het is onmogelijk exact vast te stellen in hoeverre de pers de opvattingen van de bevolking weergeeft. Door mijn keuze van de bladen ontstaat er een behoorlijke mate van representativiteit gezien de verschillende opvattingen die binnen religieuze en politieke geledingen van de Nederlandse bevolking opgeld deden. Door een aantal opinieweekbladen aan de selectie toe te voegen, komen ook achtergrondartikelen aan de orde die de thematiek van internationale verhoudingen, oorlogsdreiging, bewapening en civiele verdediging met een wat langere adem benaderen.

De ingezonden brieven in de pers en de brieven aan de overheid geven alleen een inhoudelijke indruk van wat er onder tamelijk willekeurige mensen leefde. De kranten maakten een selectie van de binnenkomende post voor publicatie. De normen die zij hanteerden zijn onbekend. Ook de brieven aan de minister geven vooral een inhoudelijke indruk. Soms is uit de inhoud op te maken wat de opvattingen zijn van de scribenten.

De verschillende opiniepeilingen geven ieder op zich een nuttige indicatie van opvattingen onder de Nederlandse bevolking. Zij zijn echter niet goed met elkaar te vergelijken omdat de methode verschilt, de vraagstelling uiteenloopt en de resultaten soms niet afzonderlijk zijn weergegeven maar in een bredere categorie zijn samengevoegd.

⁴⁰ H. Wijffjes en J. Bardoel, 'Een professie tussen traditie en toekomst' in: Idem, Journalistieke cultuur in Nederland (Amsterdam 2015) p 14.

⁴¹ H. Wijffjes, *Journalistiek in Nederland 1850-2000. Beroep, cultuur en organisatie* (Amsterdam 2004) p 262-263.

Hoofdstuk 1

Hoe ontving de pers de *Wenken*?

De dag voordat de radiorede van minister Toxopeus werd uitgezonden, 21 september 1961, sprak hij de hoofdredacteuren van de Nederlandse kranten toe tijdens een persconferentie op zijn ministerie. Het opinieweekblad de *Haagse Post* deed verslag van de bijeenkomst die in een 'strikt vertrouwelijke' uitnodigingsbrief 'een oriënterende bespreking' was genoemd. 'Ik geloof niet, dat de Nederlander van struisvogelpolitiek houdt,' zo citeerde het blad de minister ruim een week later.⁴² 'Geen angst wekken of paniek zaaien', dat was zijn begeleidende boodschap bij het lanceren van de landelijke campagne. De minister drukte de hoofdredacteuren persoonlijk op het hart, dat zij de taak hadden om bij hun lezers de misvatting te voorkomen dat de brochure een verband suggereerde met internationale spanningen of een mogelijke atoomoorlog. 'Dus: geen verband tussen de Berlijnse crisis en het tijdstip van de actie, *défaitisme* in de trant van 'het helpt toch allemaal niets' fel bestrijden, positief stellen: zelfbescherming is mogelijk en vrees en paniek de kop indrukken.'⁴³

Alle door mij onderzochte dagbladen kwamen tegemoet aan het verzoek van Toxopeus. Zij kondigden soms dezelfde maar meest de volgende dag het verschijnen van de *Wenken* en de latere *Toelichting* aan in neutrale of opvallend welwillende termen. In veelal forse 'driekolommers' schetsten zij de bedoeling van de campagne, de opvatting dat individuele zelfbescherming zinvol was en de maatregelen die hun lezers zouden kunnen nemen in geval van een atoomaanval.

Het *Algemeen Handelsblad* nam in het aankondigend artikel wat citaten uit de *Wenken* over, benoemde ter zake doende overige literatuur en gaf een beschrijving van de betrokken organisaties. De krant vond het wel:

'(...) merkwaardig, dat in de *wenken* en wat voor het publiek ter beschikking is aan literatuur over het gevaar van radioactieve neerslag geheel gezwegen wordt over de genetische gevaren van straling, die er wel toe zal noodzaken, dat het gevaarlijkste werk, waardoor men aan straling dreigt te worden blootgesteld, door ouderen zal dienen te geschieden.'⁴⁴

De Tijd/De Maasbode schreef keurig: 'Maatregelen van praktische betekenis, ook voor de eenvoudige lezer begrijpelijk,' en, 'Zeer waardevol zijn hierbij de nadrukkelijk gestelde adviezen betreffende het voedsel, dat goed verpakt en de drank die goed afgesloten moet zijn.'⁴⁵ *Trouw* onderstreepte het belang van een sterk moreel en sterke zenuwen, in een tijd van politieke spanningen. Dit vereiste het uitbannen van 'alle zorgeloosheid en vage angst voor de toekomst' door het 'nuchter onder ogen zien van de realiteit en de mogelijkheden die er zijn om ons tegen de gevaren van onze tijd te wapenen.'⁴⁶ *De Volkskrant* schreef dat, als Nederland ooit getroffen zou worden door een atoomaanval 'hetgeen God verhoede! De burger een behoorlijke overlevingskans zou hebben. Die zal hij echter overwegend zelf mogelijk maken.'⁴⁷

De campagne was in de meeste bladen echter geen voorpaginanieuws. Zo bracht de *Telegraaf* de aankondiging op pagina negen, terwijl de voorpagina in chocoladeletters opende met: 'Russen: spionnen gepakt.' De arrestatie van twee Nederlandse jongemannen in Trans-Karpatië met 'films in speciaal daarvoor ontworpen zwembroeken' drong de voorlichtingscampagne naar een bescheiden

⁴² *Haagse Post*, 29-09-1961.

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ *Algemeen Handelsblad*, 22-09-1961.

⁴⁵ *De Tijd/De Maasbode*, 18-10-1961.

⁴⁶ B. van der Boom, *Atoomgevaar?* p 245; *Trouw*, 21-09-1961.

⁴⁷ Ibidem; *Volkskrant*, 22-09-1961.

binnenpagina.⁴⁸ Alleen *Trouw* opende de krant met een hoofdredactioneel commentaar en het *Gereformeerd Gezinsblad* plaatste een redactioneel artikel op de 'één'.

Kritiek barst los

Het leek of de Nederlandse pers zich in de geest van de politiek-maatschappelijke verantwoordelijkheid uit de jaren vijftig voegde in de door de overheid aanbevolen matrijs van de voorlichtingscampagne. Maar dat was schijn. Slechts een aantal bladen: *De Tijd/De Maasbode*, het *Gereformeerd Gezinsblad* en het opinieweekblad *Elsevier* kozen voor een consequent positieve benadering van de overheidsvoorlichting. *De Volkskrant* bracht tot 29 september drie aankondigende artikelen. In de rest van de pers klonk al snel een ander geluid door.

Reeds op 23 september schreef adjunct-hoofdredacteur Laurens ten Cate in de *Friese Koerier* een kritisch vervolg op de aankondiging van de campagne. Hij signaleerde de onduidelijkheid over de wapens waartegen de *Wenken* bescherming zouden moeten bieden: 'Daardoor komt men tot het opstellen van veronderstellingen, die allemaal een bepaalde mate van waarschijnlijkheid hebben, maar ook niet meer dan dat.' Het artikel repte in tegenstelling tot de *Toelichting* expliciet van de mogelijke inzet van de H-bom. Ten Cate riep de overheid op zelf te zorgen voor de bescherming van mensen die deze niet kunnen realiseren door de aard van hun woning of een gebrek aan middelen. Daarmee signaleerde hij dat de overheid te kort schoot in haar voorgenomen taak en in de brochures haar onvermogen tot collectieve bescherming erkende. Tot slot beval hij de lezer aan om de aanstaande *Wenken* voor zover mogelijk op te volgen. 'Het is met deze dingen zoals met alle dingen in het leven een kwestie van meer of minder. Zelfs als de mogelijkheden tot bescherming maar heel gering zijn, toch kan het misschien iets helpen.'⁴⁹

Na de aankondiging van de campagne was er voor de pers naar aanleiding van de *Wenken* geen nieuw objectief weer te geven nieuws meer. De redacties beschikten over de *Wenken* en de *Toelichting* ook al rustte op de inhoud van de laatste brochure een veelal genegeerd embargo van enkele dagen. Binnen een week na Toxopeus' persconferentie was de toon van de artikelen en de commentaren moeilijk van elkaar te onderscheiden en nog veel feller dan het afgewogen verhaal van Ten Cate. De door Wijfjes beschreven omslag naar een kritische journalistiek leek al binnen een week in volle omvang te hebben plaatsgevonden.

Vooral de BB moest het ontgelden. De *Wenken* waren voor veel journalisten van met name de linkse bladen alleen al verdacht vanwege de ongeloofwaardigheid van de organisatie die de individuele zelfbescherming van de burger moest schragen. De koppen boven de artikelen spreken boekdelen: 'Fopspeen van de BB' (*Parool*) en 'De BB geeft *Wenken* met een gaatje erin' (*Vrij Nederland*). Maar ook de katholieke *Volkskrant* schreef onder de kop 'Kanttekeningen bij de actie van de BB':

'Sinds de bom op Hiroshima is er altijd geschreven dat een wereldoorlog met kernbommen niet te overleven is, maar nu blijkt dat groteske overdrijving' (...) 'nu komt de BB met de mededeling dat het allemaal mee zou vallen. Het is geen wonder dat men in wanhoop naar zijn hoofd grijpt of wederom de schouders laatdunkend optrekt voor de BB, naast regering, Kennedy en nozemjeugd zulk een dankbaar onderwerp voor cabaretiers.'⁵⁰

⁴⁸ *Telegraaf*, 22-09-1961.

⁴⁹ *Friese Koerier*, 23-09-1961.

⁵⁰ *Volkskrant*, 14-10-1961.

De kritiek op de BB kreeg in de pers soms een hilarisch karakter dat weinig meer met de feitelijke kritiek op de organisatie of de *Wenken* te maken had. Dit aspect van de berichtgeving heeft trekken van folk simplification.

Praktische zaken

De ongerijmdheden in de *Wenken* en de *Toelichting*, die in de aankondigende verhalen buiten beschouwing waren gebleven of als nuttige tips gepresenteerd, werden al snel daarna aanleiding voor snerende artikelen. Zo beschreef Henri Knap in zijn 'Amsterdams Dagboek', een rubriek in het *Parool*, hoe hij samen met zijn vrouw zit te lezen, als er plots een 'verschrikkelijke boem' te horen is. De vrouw vraagt zich af wat er aan de hand is. 'Heb je', vraagt de schrijver haar trots omdat hij zijn via de BB verworven kennis in de praktijk kan brengen, 'die zeer felle lichtflits niet gezien? Dit is dus een atoomexplosie.' Verder in het verhaal overwegen zij hoe zij zich in een auto hadden moeten beschermen. Zij hadden dan op de vloer van de auto moeten gaan liggen. Hoe zij dit bij een Volkswagen of Morris minor moesten klaarspelen was hen niet duidelijk. 'Maar wij zullen gaan oefenen.'⁵¹ De samenstelling van het slecht bruikbaar geachte en te dure noodpakket, de inrichting van de schuilgelegenheid die in veel woonomstandigheden onmogelijk was, de spelletjes tegen de verveling, de schaamte verwekkende noodzaak zich te ontkleden om de radioactieve stof van zich af te wassen alvorens een (collectieve) schuilgelegenheid te betreden en nog veel meer praktische wenken waren onderwerp van spot.

Verschillende bladen gingen na in hoeverre lezers de praktische aanbevelingen opvolgden. Daaruit bleek dat de bevolking zich maar mondjesmaat door de *Wenken* liet verleiden tot het aanleggen van een noodvoorraad en bijna niemand overging tot het bouwen van een schuilkelder.

Trouw meldde dat de kruideniers hun omzet die maand met negen procent omhoog hadden zien gaan, in vergelijking met het jaar ervoor. Hiervoor gebruikten zij gegevens van het 'Economisch Instituut voor de Middenstand.'⁵² *De Tijd/De Maasbode* constateerde dat er niet gehamsterd was. Wel zouden er meldingen zijn geweest dat de verkoop van een aantal aanbevolen levensmiddelen iets was toegenomen. 'Noodbiscuits met hoge voedingswaarde worden in de handel gebracht. In hoeverre het publiek deze ook zal kopen, kan niet worden voorspeld.'⁵²

In de *Haagse Post*, vertelde 'erkend' BB-voorlichtingsman J.J. van Bommel dat hij twintig winkeliers had opgebeld en dat de verkoop van gecondenseerde melk en kant-en-klaar maaltijden in blik maar iets gestegen bleek te zijn. 'Maar', zo wist van Bommel de lezer te vertellen, 'het is dan ook geadviseerd om "geleidelijk en rustig" te kopen.'⁵³ Het blad belde dertig willekeurig gekozen telefoonabonnees in de drie grote -en daarom meest bedreigde steden; geen van de ondervraagden had een schuilkelder ingericht, daarnaast verklaarden zij ook geen plannen te hebben er een in te richten. Aannemers vertelden dat zij geen enkele (particuliere) opdracht voor het bouwen van een schuilkelder hadden gekregen.⁵⁴

Het *Nieuwsblad van het Noorden* meldde: 'De levensmiddelenbedrijven in het Noorden zijn over het algemeen verschoond gebleven van de hamsterwoede, het ongezonde verschijnsel in een tijd wanneer verondersteld wordt dat er "iets op til" is.' Ook in dit artikel is te lezen dat de vraag naar bepaalde duurzame artikelen, zoals blikconserven was gestegen.

De Volkskrant schreef dat de productieafdeling van het bedrijf Patria Amsterdam de toevloed aan

⁵¹ *Parool*, 03-10-1961.

⁵² *De Tijd/De Maasbode*, 26-10-1961.

⁵³ *Haagse Post*, 28-10-1961.

⁵⁴ *Ibidem*.

bestellingen (er waren al bestellingen voor honderdduizend blikken) niet kon bijbenen.⁵⁵ Eind 1961 werd de productie echter weer stopgezet. Het restant dat onverkoopbaar bleek, 150.000 blikken werd overgenomen door het Rijk.⁵⁶

Welke bom?

Vrijwel alle bladen wezen de voorstelling af die de *Toelichting* op de *Wenken* gaf van de aard van de bommen die Nederland in geval van een kernoorlog zouden treffen. De verwachting dat de waterstofbom aan ons land voorbij zou gaan werd of genegeerd of als irreëel gekenschetst. *Trouw* stond alleen in de verwachting dat noch de Russen, noch de Amerikanen bommen van honderd megaton zouden produceren en de mening dat raketten, die dergelijke zware bommen naar veraf gelegen doelen moesten vervoeren, voorlopig niet gemaakt zouden worden.⁵⁷ De rest van de pers had minder vertrouwen in de nabije toekomst. Op dit punt was kritiek of de schets van werkelijke dreiging dan wel geruststelling daarover echter niet erg uitgewerkt, zoals Van Randwijk in *Vrij Nederland* een jaar eerder wel had gedaan. Er waren ook uitzonderingen. *De Friese Koerier* publiceerde een studie van de *Gazet van Antwerpen* naar wat de gevolgen zouden zijn indien er een superbom boven de Grote Markt van Brussel ontplofte. Het *Nieuwsblad van het Noorden* plaatste een tekening van het Amerikaanse weekblad *Time* met een kaart, waarop te zien was wat de gevolgen van een 5-megaton-bom waren (250 maal zo zwaar als die van Hiroshima) boven New York, over een kaart van Noord-Nederland. De stad Groningen was hierbij het middelpunt van de explosie.⁵⁸ *Het Parool* had al in de aankondiging van de campagne de directe gevolgen van bommen met een zwaarte van één, tien en honderd megaton op een kaartje aangegeven.⁵⁹

Elsevier steunde de campagne vanuit een sterk ideologisch gekleurde positie: fel anticommunistisch met grote nadruk op de militaire dreiging en agressieve bedoelingen van de Russen. Het blad schetste in een lang artikel de militaire verhoudingen tussen de twee machtsblokken door de arsenalen en raketsystemen te beschrijven waarmee zij elkaar konden raken. Redacteur R. Lankaster schreef 'dat Rusland niet gereed was voor een nucleaire oorlog', suggererend dat de wederzijdse afschrikking een groot gewapend conflict verhinderde. Hij meende dat het reële karakter van deze gevaren soms iets te defaitistisch wordt benaderd. '(...) De anti-atoombommarcheerders hebben in de afgelopen weken voldoende aanleiding gekregen om in beweging te komen. (...) De mening, dat een atoomoorlog de ondergang van de mensheid zal betekenen, is wijdverbreid.' Lankaster vond dat 'links' deze angstgevoelens uitbuitte.⁶⁰

De voorlichting had een groot aantal vragen onbeantwoord gelaten. Nadat de pers deze onvolkomenheden uitvoerig had aangekaart, verschenen er artikelen die deze leemten probeerde op te vullen. Zo plaatste *Elsevier* een reactie van A. Den Dolaard die inging tegen een bewering die redacteur R.J. Lankester eerder maakte over de stralingsgevolgen voor de burgerbevolking in een nucleaire oorlog. Lankester: 'Beneden de 100 rem zal men over het algemeen betrekkelijk weinig schadelijke gevolgen ondervinden en ook een dubbele dosis zal waarschijnlijk nog geen arbeidsongeschiktheid teweegbrengen.' Deze 'troostende opvattingen' kon A. Den Dolaard niet delen. Volgens hem moest deze dosis al als bijzonder gevaarlijk worden beschouwd, omdat daardoor

⁵⁵ *Volkscrant*, 21-10-1961.

⁵⁶ B. van der Boom, *Atoomgevaar?* p 232.

⁵⁷ *Trouw*, 21-09-1961.

⁵⁸ *Nieuwsblad van het Noorden*, 03-10-1961.

⁵⁹ *Parool*, 22-09-1961.

⁶⁰ *Elsevier*, 23-09-1961.

reeds de eerste sterfgevallen konden optreden. Hij baseerde zich hierbij op het 'standaardwerkje: Die Strahlungsgefahrung des Menschen' dat in 1959 was gepubliceerd.

Kritiek op intentie

De wederzijdse afschrikking speelde in weinig artikelen over de *Wenken* een uitdrukkelijke rol. Behalve *Elsevier* verwijst *Vrij Nederland* ernaar in een verhaal dat de civiele verdediging en met name het grote Amerikaanse budget voor de bouw van schuilkelders kenschetst als maatregel(en) om de afschrikking geloofwaardig te laten zijn: 'om Chroesjtsjov duidelijk te maken dat het de Amerikanen ernst is en dat zij desnoods niet voor een atoomoorlog terugschrikken.' Het blad heeft geen enkel vertrouwen in de Nederlandse civiele verdediging en concludeert uit de *Wenken* en de *Toelichting* dat de overheid zich erbij heeft neergelegd op collectief niveau maar weinig te kunnen uitrichten: 'Men kan moeilijk zeggen dat er niets moet gebeuren, maar het is toch wel dwaas om te proberen ons volk met deze moderne bakerpraatjes in slaap te sussen omdat men klaarblijkelijk geenszins van plan is om ook maar enigszins effectieve maatregelen ter bescherming van de bevolking te treffen.'⁶¹ *De Groene Amsterdammer* gaat een stap verder door de *Wenken* en het achterliggende beleid bedrog te noemen. 'Rusland bouwt geen schuilplaatsen met het oog op een mogelijke atoomoorlog, (...) de Russische regering is van mening, dat er tegen aanvallen met atoomwapens niets kan worden uitgericht. Onze Nederlandse regering is van dezelfde mening, alleen durft ze het niet hardop te zeggen.' Het blad hekelt niet alleen een reeks praktische tips uit de *Wenken*, maar stoort zich vooral aan de formulering:

'Een schuilgelegenheid in uw huis is niet bestand tegen een voltreffer,' (...) 'dat in het geval van een atoomoorlog een voltreffer voor driekwart van Nederland en België moet worden gesproken, wanneer een bom van midden-kaliber bijvoorbeeld in Volkel zou ontploffen. Maar denkt u vooral niet, argeloze lezer, dat u die dingen straks in het tweede ministeriële rondschrijven zult aantreffen. Dat zou immers slechts paniek zaaien. En waartoe dient de BB anders om ons de illusie te verschaffen, dat een atoomoorlog heus nog wel meevalt? Wat is de BB anders dan een psychologisch onmisbare schakel in het totaal van een heilloze internationale politiek.'⁶²

Er zijn dus slechts enkele artikelen die de BB en de *Wenken* plaatsen in het kader van de doelstelling van de regering om met de civiele verdediging de afschrikking geloofwaardigheid te verlenen. Het scherpst veroordeelt schrijver en voormalig medewerker van Radio Oranje (Londense regeringszender tijdens WO II) A. den Doolaard de verkapte politieke functie van de *Wenken*. Den Doolaard sprak in 1949 al zijn zorgen uit over het gevaar van kernwapens en de wapenwedloop. In de *Friese Koerier* riep hij onder de titel 'Is er een uitweg?' de Nederlandse overheid zelfs op om uit de NAVO te stappen. In datzelfde artikel schrijft hij:

'Het front is overal waar ouden van dagen, volwassenen en kinderen, zieken en gezonden eten moeten halen, waar koeien gras eten, waar bomen en voedselplanten groeien. Onze regering draagt nu juist alle burgers op om in zulk een oorlog frontsoldaten te worden, niet om te vechten voor de overwinning, maar om voor het behoud van eigen leven te zorgen. En wat zullen hun wapenen zijn? Tochtlatten, kleefpleisters, voden en groene zeep.'⁶³

⁶¹ *Vrij Nederland*, 28-10-1961.

⁶² *Groene Amsterdammer*, 14-10-1961.

⁶³ *Friese Koerier*, 06-10-1961.

Literair simplisme?

Op 16 oktober 1961 verscheen van de romanschrijver Harry Mulisch de *Wenken voor de bescherming van uw gezin en uzelf, tijdens de jongste dag*. Het boekje was uiterlijk identiek aan de *Toelichting op de Wenken*. Maar zijn brochure was een commentaar op de, in zijn woorden: ‘onnavolgbare hondse stijl’ en de ‘opgeruimde bloemkoolcommentaren’ van de *Wenken*.⁶⁴ “Zoals deze stijl zich verhoudt tot die van de Apocalyps, zo verhouden de *wenken* van de BB zich tot de werkelijkheid van een oorlog.”⁶⁵

Tegenover de *Toelichting op de Wenken* plaatst hij passages uit de Bijbelse Openbaring van Johannes. Wanneer de lezer het boekje grondig had doorgelezen zou hij inzien dat er meer tegen het Laatste Oordeel te doen is, dan gedacht, schreef Mulisch spottend.⁶⁶ De pers reageerde in de door mij onderzochte periode niet op Mulisch’ *Wenken* waardoor het niet duidelijk is hoe groot het publieksbereik van deze persiflage is geweest. Leenders signaleert dat er pas in 1967 besprekingen in de pers verschenen bij een heruitgave. Zij noemt Mulisch’ *Wenken* een voorbeeld van folk simplification omdat Mulisch gebruik maakte van de Openbaringen. Ik noem het een literaire satire. Het stempel folk simplification is eerder van toepassing op een publicatie van Henri Knap in het *Parool* en de reacties daarop. Knap legde in zijn rubriek ‘Amsterdams Dagboek’ de lezer het dilemma van twee moeders voor over de zin van individuele zelfbescherming tijdens een kernoorlog en de waarde van het leven voor een gezin daarna. De kern van het betoog van de ene vrouw was: ‘Als er een atoomoorlog uitbreekt zijn wij niet meer verantwoordelijk voor ons gezin.’ Volgens de vrouw, was het moederschap berekend op menselijke proporties en de atoombom ging die proporties ver te buiten.

‘(...) ik richt ons leven niet in op een massamoord van zo’n buitensporigheid, dat niemand van mij als moeder, als voortbrengster van het leven en als voortzetster van de stroom van generaties, kan verwachten, dat ik die realiteit erken, ook al niet, omdat mijn kinderen met één klap het levenslicht wordt uitgeblazen, stel ik niet de geringste prijs meer op een leven voor mijn gezin en mijzelf.’

De vrouw die vóór gezinsbescherming was, antwoordde dat zij ten alle tijden zou proberen haar kinderen te beschermen. Anders, sluit je willens en wetens je ogen voor een niet weg te denken werkelijkheid. ‘Desnoods maak ik van mijn huis een Arke Noachs.’⁶⁷ De moeders onder de lezers kregen het verzoek te kiezen tussen de twee zienswijzen. Driekwart van zijn lezers die reageerden, vond het leven na de atoombom niet meer de moeite waard. De formulering van de keuze die Knap aan zijn lezeressen voorlegde was suggestief en stond niet in een context van een conflict dat in zijn omvang en ernst serieus omschreven was.

⁶⁴ H.W.G. Leenders, *Als de hemel valt*, p 162.

⁶⁵ H. Mulisch, *Wenken voor de bescherming van uw gezin en uzelf, tijdens de jongste dag* (Amsterdam 1961) p3.

⁶⁶ Ibidem p 5.

⁶⁷ *Parool*, 02-11-1961.

Pro

Opvallend is dat de pers weinig ruimte bood aan de overheid om op de vaak snijdende artikelen over *De Wenken* te reageren. Het is overigens niet na te gaan of dit het gevolg is van geringe belangstelling van de kant van de bladen of een keuze van de autoriteiten. In het *Parool* van 20 oktober concludeert minister Toxopeus van Binnenlandse Zaken op basis van een NIPO-onderzoek dat een-vijfde deel van de bevolking de in de *Wenken* aanbevolen 'maatregelen' reeds heeft genomen. Op verzoek van de NIPO-enquêteurs kon 96 % van de ondervraagden de brochure tonen: 'Het NIPO-onderzoek heeft... aangetoond dat het merendeel van ons volk zich wel degelijk iets van de voorlichting aantrekt.'⁶⁸ In de *Nieuwe Rotterdamse Courant* reageerde een beledigde drs. Van Eck, hoofd voorlichting van de Bescherming Bevolking, aangeslagen op het 'hoongelach': 'Het is de lach der wanhoop, of de lach der domheid'. (...) 'Natuurlijk gaat geen mens straks met een ijsmuts rondlopen,' zei hij geïrriteerd. Men moest zich volgens hem wel realiseren dat wanneer zij op straat lopen als er een atoombom ontploft, de drager van een ijsmuts als enige geen brandwonden zou hebben. Een ander veel geridiculiseerd onderdeel van de BB-campagne was de wenk om bij een onverwachte kernaanval plat op de vloer te gaan liggen. 'Vanzelfsprekend zijn hier trainen, bussen en dergelijke mee bedoelt. 't Is toch logisch, dat iemand in een auto moet trachten in een greppel of achter de muur te komen', aldus Van Eck. Ten aanzien van het meenemen van kaarten, kranten dam-en schaakspellen naar de schuilplaatsen, waarover gelach was ontstaan, zei hij: 'Ik herinner mij de slag bij Arnhem. Toen zat ik zelf dagenlang in de kelder onder aanhoudend geschutvuur en met voortdurend gevaar voor m'n hachje. Het was toen plezierig -als men dat woord kan gebruiken in dit verband- dat ik wat te doen had.' Bij een fall-out alarm moet de bevolking ook de kelder in 'Vindt men het een gek advies, iets te doen in deze situatie?' Drs. Van Eck vond van niet. 'Men is te vlug geweest met z'n kritiek' en 'Mocht er een oorlog uitbreken, dan wensen wij niet het verwijt te moeten horen van "had ons dat maar verteld en had ons maar geleerd hoe we ons kunnen beschermen,"' zo besloot hij zijn betoog.⁶⁹

Overigens had niet alle pers zich tegen minister Toxopeus en zijn voorlichtingscampagne gekeerd. De minister en de Bescherming Bevolking konden op de steun rekenen van het dagblad *De Tijd/De Maasbode*, *Het Gereformeerd Gezinsblad* en het weekblad *Elsevier*. In het *Gereformeerd Gezinsblad* deelde de schrijver onder de kop 'Gevaarlijk spel' zijn ergernis over 'sommige linkse kranten en tijdschriften die niets beters weten te doen, dan de door de overheid verstrekte richtlijnen in een bespottelijk daglicht te zetten. Er kan een moment komen dat,' zo waarschuwt de auteur, 'diegene die nu sarcastische en denigrerende opmerkingen maken, blij zijn, dat de regering toch gedaan heeft wat kon en daarmee levens heeft gered. Het is verkeerd en gevaarlijk, een defaitistische stemming aan te kweken en daarmee de mens tot schuldige nalatigheid te verleiden.'⁷⁰

De Tijd/De Maasbode reageerde op de veelgehoorde mening over de gevolgen van een atoombom: "'Dan zijn we er toch allemaal geweest.'" Maar het is nu juist het doel van de voorlichtingsactie om deze mening, deze overtuiging, de kop in te drukken. Er zijn wel degelijk kansen een oorlog, waarin kernwapens worden gebruikt, te overleven.'⁷¹

Elsevier wijdde een lang artikel aan wat het blad de 'anti-atoombommarcheerder' noemde. Zo schreef de redactie dat de 'cursiefjesschrijvers' die in de gele enveloppe inspiratie hadden gevonden voor grappige stukjes over 'elkaar voor de ingang van een schuilkelder dringende lieden, die eerst

⁶⁸ H.W.G. Leenders, *Als de hemel valt*, p 159.

⁶⁹ *Nieuw Rotterdamse Courant*, 05-10-1961.

⁷⁰ *Gereformeerd Gezinsblad*, 04-10-1961.

⁷¹ *De Tijd/De Maasbode*, 26-10-1961.

onder de douche moesten' de inhoud van de richtlijnen miskenden, die slechts wilde wijzen op de noodzaak van het afwassen van een eventueel opgelopen fall-out besmetting. Elders in het artikel wordt opgemerkt dat in tegenstelling tot wat veel mensen denken 'Nederland onder de NATO-landen vooraan gaat in het treffen van voorzieningen voor burgerbescherming. Ze wordt in Europa alleen voorbijgestreefd door Zweden en Zwitserland.' Nederland zou rond de 250 schuilkelders tellen.⁷²

Belangrijker nieuws

In de laatste week van oktober 1961, op de 23^e en de 31^e, brachten de Russen twee zware waterstofbommen tot ontploffing in de atmosfeer boven Nova Zembla. De proeven waren aanleiding tot spontane en georganiseerde protestacties in verschillende steden. Op 27 oktober stonden Russische en Amerikaanse tanks dreigend tegenover elkaar bij Checkpoint Charley, de overgang tussen de bezettingszones in Berlijn. Vooral de proeven en de protesten daartegen verdrongen de berichtgeving en de commentaren over de *Wenken* vrijwel volledig uit de krantenkolommen. Alleen de *Telegraaf* verwijst op de 25^e in de rubriek 'Pesquino' nog schertsend naar de brochures.

'De deskundigen hebben al verklaard dat die kernbommen van vijftig of meer megaton militair van onwaarde zijn- dit laat de mensheid onverschillig, want of wij nu strikt volgens militaire opvattingen vernietigd worden zal ons zo een zorg zijn. Onder de trap (een van de gesuggereerde schuilgelegenheden van de *Wenken*) komen wij toch te zitten...'⁷³

Maar de verontwaardiging over de proeven en de vrees voor een nucleaire regen als gevolg daarvan beheersten de pers zonder dat de landelijke voorlichtingsactie er mee in verband werd gebracht.

Na een korte maar hevige publicatiegolf over de *Wenken* en de BB in het najaar van 1961 werd het rustig. De *Wenken* verloren iedere journalistieke belangstelling. Voor de organisatie was de voorlichting een publicitaire ramp gebleken. Met het uitbrengen van de brochures had de Bescherming Bevolking de pers nog actief proberen aan te sturen maar nu hield de organisatie zich angstvallig stil. De BB kwam na 1961 vooral negatief in het nieuws naar aanleiding van incidenten en affaires. Voorwerp van kritiek was bijvoorbeeld het geringe aantal openbare schuilplaatsen. In 1984 publiceerde het opinieblad *De Tijd* een vernietigend artikel. Redacteuren waren de hele lijst met openbare schuilgelegenheden langsgestaan en kwamen tot de conclusie dat veel officieel geregistreerde voorzieningen niet bleken te bestaan. Andere moesten worden ontruimd of stonden onder water.⁷⁴ Tegen het begin van de jaren 70 waren de kranten het erover eens dat de BB een curieuze organisatie was die ten onrechte dacht dat het iets tegen een kernoorlog kon uitrichten.⁷⁵

In de twaalf dagbladen en vier weekbladen die ik heb bekeken vond ik, binnen de periode 21 september tot 1 december 1961, 165 artikelen die relevant zijn voor mijn onderzoek. In deze artikelen ging het 100 keer over de *Wenken*, de *Toelichting* en de Bescherming Bevolking. De toon was in 41 van deze artikelen kritisch van aard, in zeker 20 van deze artikelen was vooral de BB het mikpunt van kritiek. Er werd in 48 artikelen neutraal verslag gedaan van de voorlichtingscampagne. Slechts 8 artikelen waren positief van aard en drie artikelen kwamen met suggesties voor verbeteringen van de praktische tips in de *Wenken* en de *Toelichting*. De overige 65 artikelen hadden de ontwikkelingen rond de Russische kernbomproef boven Nova Zembla als onderwerp. Vijf artikelen

⁷² *Elsevier*, 28-10-1961.

⁷³ *Telegraaf*, 25-10-1961.

⁷⁴ B. van der Boom, *Atoomgevaar?* p 249.

⁷⁵ *Ibidem*, p 251.

gingen uitgewerkt in op de militaire machtsverhoudingen of de voorhanden zijnde atoomwapens en de gevolgen indien zij zouden worden ingezet voor een aanval op Nederland. Behalve een verdwaalde vage toespeling zo nu en dan gingen slechts twee artikelen in extenso in op de wederzijdse afschrikking. Geen enkele publicatie stelde het evenwicht tussen de machtsblokken voor als een garantie voor het uitblijven van een atoomoorlog.

Hoofdstuk 2

Hoe reageerden individuele burgers op de Wenken?

Al drie dagen na de radiotoespraak van Toxopeus ontving zijn ministerie de eerste brief naar aanleiding van de *Wenken*. Mevrouw C.H. Zwart schreef op 25 september dat hetgeen hij in de *Wenken* adviseert in haar woning niet ten uitvoer te brengen was. Haar gezin bestaande uit, man, vrouw en een bijna geboren kind, bewoonde slechts één kamer van zes bij drie meter en een keuken.

‘Betekent dit nu dat, de door ons in vier jaren huwelijk geofferde 5500,- gulden aan belastingen bij de eerste de beste atoomexplosie totaal voor niets is geweest? Gaarne, zou ik een adviserend antwoord ontvangen, hetzij een advies aangepast aan de behuizing. Hetzij een toewijzing voor een woning die aan uw en onze doelen beter beantwoordt dan de huidige.’⁷⁶

Ook in de kranten verschenen snel de eerste kritische ingezonden brieven. In het *Parool* van 28 september veronderstelde Chr. van Voorst dat bij een onvermijdelijke derde wereldoorlog wel een miljard slachtoffers zouden vallen. ‘Hoe moeten we hen noemen, die ons rustig verzekeren, dat ‘zelfbescherming’ in een komende oorlog mogelijk is en dat we met een ‘ijzeren voorraad’ levensmiddelen van 14 dagen plus onze huiskamers, nog wel een kansje maken?’⁷⁷

Zowel bij de brieven die aan de minister zijn gericht als de ingezonden brieven in de pers valt op dat zij geen echo zijn van krantenartikelen. De kritiek van individuele burgers barstte op hetzelfde moment los als die in de pers en bevatte geen in het oog springende aan de journalistiek ontleende zinsneden. De brieven leverden duidelijk minder kritiek op de BB dan de perspublicaties.

Veel brieven schrijvers stoorden zich aan de in hun ogen te rooskleurige voorstelling van de kansen op overleving na een atoomaanval en de zin van de voorgestelde maatregelen in *Wenken* en *Toelichting*. Zij verzetten zich ook tegen de gedachte dat Nederland niet met de waterstofbom te maken zou krijgen. Daarbij beriep een aantal van hen zich op publicaties van deskundigen. J. de Ruiter herinnerde Toxopeus in zijn aan de excellentie gerichte brief aan uitspraken die Nederlandse kernfysici een aantal jaren eerder voor Minister Staf (van oorlog en marine van 1951-1959) hadden opgesteld. ‘Hierin staat duidelijk vermeld dat de explosie van een waterstofbom Rotterdam en Den Haag met het tussenliggende gebied met één slag zou kunnen verwoesten en miljoenen slachtoffers zou kunnen maken.’ Over de gevolgen van straling wordt in het rapport gesproken van botkanker, leukemie en nadelige veranderingen in de geslachtscellen. ‘Deze kernfysici komen dan ook tot de conclusie dat de “Nederlandse Bescherming Bevolking” volkomen ineffectief is ten aanzien van zelfs gedeeltelijke beveiliging,’ aldus de Ruiter, die de *Wenken* als misleiding kwalificeert.⁷⁸

Anderen deden geen moeite hun inschatting van ongeloofwaardigheid te onderbouwen, maar kenden wel degelijk de feiten, zoals J. Kynstra die zich in de *Leeuwarder Courant* afvraagt of hij bij atoomgevaar ‘maar in een portiek of achter een muur moet kruipen om daar te sterven’. Bij het lezen van de *Wenken* dwaalden zijn gedachten onwillekeurig af naar Hiroshima, ‘het was nog maar een kleine bom... Toch was het dodenaantal ruim 16 jaar later al opgelopen naar 160.000, als gevolg van de nawerking van deze ene bom!’ Vanaf 1954 zijn er waterstofbommen gemaakt van 20 megaton. ‘Zij hebben een vernietigingskracht van alle levens voor een oppervlakte, groter dan vier

⁷⁶ Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Binnenlandse Zaken; Bescherming bevolking (OBB), nummer toegang 2.04.5051, inventarisnummer 624, 1960-1963, (25-09-1961).

⁷⁷ *Parool*, 28-09-1961.

⁷⁸ NL-HaNA, BiZa/ Bescherming Bevolking, 2.04.5051, 624, 1960-1963, (26-10-1961).

noordelijke provincies!’ A. Volkert lijkt zich in hedendaagse termen over te geven aan framing en plaatst de campagne -niet ten onrechte- in het teken van psychologische oorlogsvoering. Hij schreef dat het volk op het punt stond ‘slachtoffer te worden van een grootscheepse huis-aan huis misleiding-actie zoals we die na het einde van Hitler’s rijk niet meer hebben gekend.’ Hij wilde Toxopeus niet op één lijn zetten met Goebbels, zo vervolgde hij. ‘Daarvoor was Goebbels te doortrapt en Toxopeus te naïef. In al deze naïviteit bracht Toxopeus de volksgezondheid in gevaar door hen geestelijk voor te bereiden op een oorlogstoestand’, aldus de auteur.⁷⁹ Sommige mensen wilden eenvoudig blij geven van hun weezin tegen oorlog en atoombewapening. Mevrouw Estée schreef aan minister Toxopeus dat zij niet heeft willen luisteren toen hij zich op de tv tot het Nederlandse volk richtte. ‘Wij maakten twee oorlogen mee, de laatste was in het bijzonder een verschrikking.’ Twee oorlogen vond zij meer dan genoeg. ‘Een derde oorlog aanvaarden wij niet!’⁸⁰ Alle brieven aan de minister kregen een antwoord van de Rijksinspecteur IZB (individuele zelfbescherming). Het verslag van een telefoongesprek met mevrouw Estée vermeldt: ‘Deze dame was correct, doch vertelde ons kortaf dat zij absoluut niet geloofde aan enige mogelijkheid tot bescherming tegen de gevolgen van kernwapenaanvallen, (...) ‘Wij krijgen de indruk met een verstokt PSP (Pacifistisch Socialistische Partij) geval te maken te hebben.’⁸¹

Angst en beven

Sommige brieven-schrijvers uitten zich in doembeelden, zoals een anonieme ‘MOEDER’ in het *Nieuwsblad van het Noorden*:

‘De voorlichting van de BB is bedrog of kinderlijke naïviteit. Laten wij hopen dat het onnozelheid is. Wat wij moeten doen? Alle misdadige oorlogspropaganda ontmaskeren. Niet meer meedoen aan dit satansbedrijf. Laat ons onszelf niet meer in slaap sussen door een zogenaamde voorlichting. Het is beter dat de vrouwen geen kinderen meer ter wereld brengen. Zet het leven stop.’⁸²

L. Luursema refereert in de rubriek ‘Het vrije woord’ van de *Haagse Post* aan de film *On the Beach* als hij schrijft dat de regering er beter aan had gedaan om aan alle mensen die dat wilden, ‘een klein envelopje uit te reiken met een paar pillen erin, die ze na de lichtflits rustig liet inslapen.’⁸³ De eerdergenoemde J. Kynstra besluit zijn brief: ‘alarm voor de vrede, alarm voor het recht om te leven! De lont van vernietiging is reeds ontstoken! Wilt gij toch maar door blijven slapen?’, vraagt hij, (...) ‘niet slechts de mogelijke moordenaars van morgen zijn schuldig, maar ook wij, als wij ons willoos laten uitroeien als een soort ongedierte.’⁸⁴ Ook uit christelijke hoek klinkt af en toe een geëxalteerde kreet: ‘Men kan natuurlijk wel over alles wat God gaf, willen heersen, maar men krijgt dan niets meer cadeau. Wat de mens nu doet is, meer dan God toelaatbaar vond. Men is finaal het kruis van Christus voorbijgelopen.’⁸⁵ Deze ‘apocalyptische’ zinsneden rieken sterk naar folk simplification. De door BB en ambtelijke top op grond van de NSS-peiling veronderstelde defaitistische fantasieën komen echter niet vaak voor; deze brieven geven geen representatief beeld van de reacties uit het publiek.

⁷⁹ *Leeuwarden Courant*, 4-10-1961.

⁸⁰ NL-HaNA, BiZa/ Bescherming Bevolking, 2.04.5051, 624, 1960-1963, (06-10-1961).

⁸¹ NL-HaNA, BiZa/ Bescherming Bevolking, 2.04.5051, 624, 1960-1963, (24-10-1961).

⁸² *Nieuwsblad van het Noorden*, 10-10-1961.

⁸³ *Haagse Post*, 7-10-1961.

⁸⁴ *Leeuwarden Courant*, 5-10-1961.

⁸⁵ *Friese Koerier*, 21-10-1961.

Slechts enkelen gaven in hun brieven blijk van door de *Wenken* veroorzaakte angst. De vrees van topambtenaren dat de brochures die angst onder een brede groep teweeg zou brengen bleek ongegrond. Een verwarde huisvrouw van 62 jaar, die zich als afzender niet bekend durfde te maken, schreef: 'bang dat ze mij zullen opsluiten, of voor gek zullen verklaren' (...) 'Ik ben er overspannen van en probeer mij erover heen te zetten met de woorden van God. Laat deze storm niet over de mensen heen komen. Maar of mijn gebedje gehoord zal worden. Dacht het niet.'⁸⁶

Het ministerie ontving een aantal brieven van mensen die het verschijnen van de *Wenken* als aanleiding gebruikten om hun ongenoegens of persoonlijke problemen op andere vlakken over te brengen. Vaak klonk daarbij door dat de scribeent geen vertrouwen had in zelfbescherming bij een kernoorlog. De heer Woef uit Hoogvliet schreef dat hij invalide was geworden en tijdens de bezetting zijn plicht had gedaan. 'De zenuwen en angst zijn op mijn gezondheid gaan werken na de bevrijding.' Omdat hij moest rondkomen van een uitkering vroeg hij de minister waar hij de dertig gulden vandaan moet halen om het noodvoorraadpakket te kunnen bekostigen. 'Hoogstens tweemaal per maand hebben wij een stukje vlees en dan zijn het ook nog eens speklappen.'⁸⁷

Het kan beter

Een groot aantal mensen reageerden op de praktische aspecten van de *Wenken*. Soms in kritische zin. In het *Algemeen Handelsblad* signaleerde een verbaasde brievenschrijver dat: 'tussen de lieve strohalmpjes dat ons het BB-instructieboekje biedt' er met geen woord werd gerept over de mogelijkheid een 'huis-tuin-en-keuken geigertellertje (stralingsmeter)' aan te schaffen. 'Wat heeft het voor zin met groene zeep de kelderruiten dicht te smeren en niet te kunnen meten of het dodelijke gevaar ergens binnen sijpelt, of schuilt in de kleren van het controlerende BB-blokhoofd als hij binnenkomt?'⁸⁸ Anderen benadrukten de onmogelijkheid van de uitvoering in hun omstandigheden. 'Alles goed en wel maar wat moeten we met onze huisdieren?', vraagt mevrouw Spruitenburg-Dwars, 'Die kan men niet in een schuilkelder stoppen. Koeien en andere dieren moeten gevoerd worden, dus de baas moet naar de stal.'⁸⁹

Veel reacties bevatten echter aanvullingen op de wenken. Daarmee accepteerden deze brieven schrijvers impliciet het idee dat bescherming tegen de gevolgen van een kernaanval mogelijk zou zijn. Zoals L. Bast die zijn twijfel uitte over de doelmatigheid van schuilkelders in nieuwe woonwijken met veel flats. De kleine kelderkasten waren volgens hem voor langer verblijf toch minder geschikt.

'Verhoudingsgewijs zouden kleinere, meerdere, schuilkelders; op bepaalde afstand van elkaar, direct naast de openbare weg, een geringe kwetsbaarheid opleveren en bovendien eenvoudig te bereiken zijn.' (...) 'Ook zou op bepaalde tijdstippen een praktische oefening kunnen worden gehouden. In dat geval zouden ook de burgers min of meer paraat zijn.'⁹⁰

Hoewel de brief van Bast blijk geeft van geloof in beschermingsmogelijkheden, roept hij de overheid tevens op om haar eigen verantwoordelijkheid serieuzer te nemen en minder –zoals in de *Wenken* stond- op individuele zelfbescherming te vertrouwen.

⁸⁶ NL-HaNA, BiZa/ Bescherming Bevolking, 2.04.5051, 624, 1960-1963.

⁸⁷ NL-HaNA, BiZa/ Bescherming Bevolking, 2.04.5051, 624, 1960-1963, (19-10-1961).

⁸⁸ *Algemeen Handelsblad*, 27-10-1961.

⁸⁹ NL-HaNA, BiZa/ Bescherming Bevolking, 2.04.5051, 624, 1960-1963, (29-11-1961).

⁹⁰ NL-HaNA, BiZa/ Bescherming Bevolking, 2.04.5051, 624, 1960-1963, (03-10-1961).

F.R. Peul had de volgende tip: De BB had het tot dusver alleen over stenen, betonnen muren en zandzakken.

‘Zou het voor leken, in de materie, niet beter zijn om te weten dat aarde, grind en de bekende grote tuin- of straattegels 30 x 30 x 5 ook zeer goed gebruikt kunnen worden.’ (...) ‘De zeer omvangrijke luchtfilters konden mogelijk door een minder omvangrijk apparaat vervangen worden en het zou voor veel mensen ook een geruststelling zijn indien zij zich in het bezit konden stellen van een stralingsmeter tegen een redelijke prijs.’

Peul dacht aan de ‘goudblad elektroscop’. Voor het watervoorzieningsprobleem op het moment van fall-out had hij ook een oplossing, want in de boiler en het waterreservoir zou nog voldoende water zijn opgeslagen.⁹¹

H. Willemsen kwam met het idee van een ‘radioactief-vrij volksmasker’, al of niet voorzien van stofbril, vooral bedoeld voor de mens buitenshuis, en de BB-formaties welke in de randgebieden moesten werken. ‘Eventueel een plastic-kapje waardoor kleding gespaard kon worden voor vernietiging.’⁹² Er waren er meer die in het masker het ideale afweermiddel zagen. W. Snijders uit Groesbeek bijvoorbeeld dacht dat de voorraad munitie aan de ‘andere kant van het IJzeren Gordijn’ voor een groot deel chemisch was. Volgens hem zou de ‘communistische agressor zijn doelen -vooral fabrieken, mijnen en havens -intact willen aantreffen. De productie zal hij genoegzaam kunnen lamleggen door de arbeiders en in het algemeen de mensen uit te schakelen.’ Daarom zou het ‘ideale afweermiddel het -eventueel te perfectioneren- gasmasker zijn.’ Overigens zou ‘het masker ook beletten dat de drager radioactieve stof inhaleerde.’⁹³

In het dameskatern van de *Nieuw Rotterdamse Courant* stort mevrouw Winkel zich op het regeringsadvies over de voedselpakketten.

‘Waarom niet veel blikken melk (waarom alleen gezoete?) op de lijst, waarmee met vlug kokende havermout, rijst en macaroni of puddingpoeder in zeer korte tijd iets smakelijks is te bereiden (echt liever dan aardappelmeel en maïzena!). Het is nuttig als de huisvrouw eens ziek is of afwezig, of als er onverwacht gasten komen dat men in de voorraden kan duiken. Regelmatig die reserve gebruiken en meteen vernieuwen blijft aanbevolen, want niets, ook ingeblikte waren niet, wordt van bewaren beter.’⁹⁴

Pro

De uitdrukkelijk positieve reacties waren verreweg in de minderheid. In de Leeuwarder Courant begreep een brievenschrijver niets van de defaitistische ingezonden stukken, die eerder over de *Wenken* in de krant verschenen. Het was volgens hem onverantwoordelijk wanneer mensen andere mensen opwekten om geen maatregelen te nemen. Hij gaf toe dat er dicht bij de explosie niet veel tegen te doen was en dat de brochure op verschillende punten niet erg gelukkig was. Maar er stonden wel degelijk praktische wenken in ‘en dan denk ik in het bijzonder aan de korte aanwijzingen wat men in geval van verwondingen moet doen,’ zo merkte hij op. Aan het eind van zijn brief raadde hij, al die mensen die zo afgeven op de BB, aan tenminste een EHBO-cursus te volgen. ‘Dan staan hun handen niet verkeerd als er een tijd aanbreekt waarin zij met de mond nog minder kunnen

⁹¹ NL-HaNA, BiZa/ Bescherming Bevolking, 2.04.5051, 624, 1960-1963, (19-10-1961).

⁹² NL-HaNA, BiZa/ Bescherming Bevolking, 2.04.5051, 624, 1960-1963.

⁹³ NL-HaNA, BiZa/ Bescherming Bevolking, 2.04.5051, 624, 1960-1963. (24-10-1961).

⁹⁴ *Nieuw Rotterdamse Courant*, 05-10-1961.

aanrichten dan nu al het geval is.⁹⁵ In de *Nieuw Rotterdamse Courant* achtte E.M. Visser het onverantwoord te beweren dat alle overlevingskansen in een kernwapenoorlog zouden zijn uitgesloten. 'Misdadig zelfs, indien men hierdoor anderen zou beïnvloeden de gegeven werken te veronachtzamen, hetgeen duizenden mensen het leven zou kunnen kosten of duizenden het leven lang ongelukkig zou kunnen maken.'⁹⁶

J. Alkema dankte de regering dat zij hem en zijn gezinsleden zo tijdig waarschuwde voor de gevaren die er mogelijk zouden komen. Op hun beurt wilden zij zo snel mogelijk aan de aanbevelingen gehoor geven, zodat ze later niet zouden hoeven zeggen 'hadden we dat maar eerder gedaan.' Die zomer wilden zij 'een kleine kelder laten bouwen, ons plan is dan een kelder waarvan de ingang in de hoek van de kamer zit, zodat we later weer lucht uit huis kunnen krijgen.' De kelder zou onder de grond in de tuin komen. Met hun actie hoopten ze 'ook anderen te kunnen bereiken om iets te doen voor de veiligheid van hun gezin en hunzelf.'⁹⁷ Alkema is echter een uitzondering. Niemand beschrijft In andere positieve reacties in welke zin hij of zij de *Wenken* concreet heeft opgevolgd.

Voor mijn onderzoek heb ik gebruik gemaakt van 74 brieven. Daarvan zijn er dertig ingezonden brieven uit de kranten en weekbladen en 44 gericht aan het Ministerie van Binnenlandse Zaken. In het Nationaal Archief trof ik veelal handgeschreven brieven aan, waarvan het handschrift van een aantal brieven niet leesbaar was. Deze heb ik daarom niet kunnen gebruiken.

Van het totaal aantal brieven zijn er 42 negatief over de campagne en het achterliggende beleid. Zeventien brieven schrijvers zagen de *Wenken* als bedrog, hadden kritiek op de veronderstelde wapens of zagen de campagne als onderdeel van de psychologische oorlogsvoering. Van de negatieve brieven hadden er zeven een apocalyptisch karakter, vijf brieven hadden een religieuze ondertoon. Slechts zes brieven waren positief over de campagne en achttien hadden voorstellen tot verbeteringen van de praktische aanbevelingen als onderwerp. In zes brieven gaven de schrijvers aan, de brochures niet begrepen te hebben en in slechts twee brieven was aangegeven dat de *Wenken* en de *Toelichting* daarop niet waren ontvangen.

Signalen uit de BB en de SNVVH over reacties op de campagne

De Bescherming Bevolking en de Stichting Nederlandse Federatie voor Vrouwelijke Vrijwillige Hulpverlening moesten in de campagne vragen van mensen beantwoorden en activiteiten organiseren om de boodschap uit de brochures verder ingang te doen vinden. Voor haar boek 'Als de hemel valt' interviewde Leenders in 1992 voormalige Amsterdamse BB-ers. Terugblikkend op de periode dat de *Wenken* verschenen, geven zij bepaalt geen opwekkend beeld van de belangstelling onder hun wijkgenoten of de bereidheid en mogelijkheden gevolg te geven aan de aanbevelingen. Een voormalig wijkhoofd kon zich maar één vrouw herinneren die hem aanklampte met de vraag wat ze moest doen.

'Nou, dan ging ik er met die vrouw heen en dan zei ik: "Daar en daar kunt u het beste schuilen"...En dan zat die man van die vrouw erbij. Die vond dat allemaal maar flauwekul. Dat kon je echt zien. Ik trok me daar verder niks van aan, hoewel ik het wel hinderlijk vond. Die vrouw was erg bezorgd voor haar kinderen en die man maar doen van: "Ach, dat helpt toch allemaal niks".'⁹⁸

⁹⁵ *Leeuwarder Courant*, 04-10-1961.

⁹⁶ *Nieuw Rotterdamse Courant*, 27-10-1961.

⁹⁷ NL-HaNA, BiZa/ Bescherming Bevolking, 2.04.5051, 624, 1960-1963, (23-01-1962).

⁹⁸ H.W.G. Leenders, *Als de hemel valt*, p 166.

Een wijkhoofd was groenteboer. Zijn klanten konden volgens hem de extra voorzieningen voor de schuilruimte simpelweg niet betalen: ...'de mensen zijn allemaal al een week achter met hun centen –om in leven te blijven- dan blijft er niet veel geld over om een achter-affie te doen.' De oud-wijkhoofden hadden zelf thuis ook uitermate weinig met de adviezen uit de *Wenken* gedaan.⁹⁹ Een matige belangstelling en negatieve reacties beperkten zich niet tot de Randstad of de grote provinciesteden. Een medewerker van de SNVVH, de organisatie van vrouwelijke vrijwilligers die zich richtte op de voorlichting aan vrouwen, schreef dat de reacties op het verschijnen van de *Wenken* bijzonder tegenvielen. 'Over het geheel genomen kan zonder meer gezegd worden, dat het Nederlandse publiek de *Wenken* zeer lauw heeft ontvangen.' Dit bleek volgens de medewerkster uit de matige belangstelling voor georganiseerde zittingsdagen (avondbijeenkomsten) in Apeldoorn, Twello en Voorst. Ook daar waar zittingsdagen gepaard gingen met een IZB-tentoonstelling was de belangstelling, alhoewel beter dan op zittingsdagen alleen, toch nog matig. 'Bijvoorbeeld Zaltbommel ca. 260 personen, Tiel ca. 580 personen.' (...) 'Bij navraag blijken de meeste van de door mij ondervraagde personen de *Wenken* of zeer oppervlakkig of in het geheel niet te hebben gelezen. Degenen die de *Wenken* zorgvuldig hebben gelezen, blijken de meeste vragen te hebben.'¹⁰⁰

Terugblik

De *Wenken* hebben uiteindelijk niet geleid tot een permanent bewustzijn dat gericht was op zelfbescherming. Er kwam geen schuilkelderrage en ook de massale inkoop van noodvoorraden bleef uit. Op 25 december 1966, vijf jaar na het uitkomen van de *Wenken* besloot het *Nieuwsblad van het Noorden* de balans op te maken. De krant stelde aan verscheidene personen de vraag: 'En nu, gaf u haar een vaste plaats?' De conclusie: de BB-wenken leefden niet en zij hadden evenals vele anderen 'papierne zaken' veel minder aandacht gekregen dan aanvankelijk verwacht. De BB-enveloppe was bij de ondervraagden nauwelijks meer bekend. 'Enkele huisvrouwen die hardnekkig hadden ontkend deze nog te bezitten knikten opgewekt "ja, die hebben we nog wel" toen we er een nadere omschrijving van gaven.' Opmerkelijk was dat alle ondervraagden gemeen hadden dat, ze de *Wenken* en de *Toelichting* (er waren overigens maar twee personen die van de *Toelichting* af wisten) nooit weer hadden gelezen. Op vragen naar de inhoud moest worden volstaan met de grote lijnen. Details van de adviezen waren niet meer bekend. Een andere opvallende uitkomst is dat de jonggehuwden de enveloppe nooit hadden gekregen. 'Is het niet vreemd dat, aan anderen wordt geadviseerd de *Wenken* in het belang van hun zelfbehoud te bewaren en dat men het niet nodig heeft geacht ze aan ons toe zenden,' zo merkte een van de gezinnen op. 'Tot dusver is het erbij gebleven', was de opmerking in alle gemeentehuizen waar de redacteurs naar het verloop van de nazorg vroegen.¹⁰¹

Statistische gegevens

Het beeld dat opdoemt uit de reacties in de pers en uit de geschreven brieven in de dag- en weekbladen en aan het Ministerie van Binnenlandse Zaken stemt overeen met de uitkomsten van de verschillende onderzoeken en peilingen naar aanleiding van het verschijnen van de *Wenken* en de *Toelichting* daarop.

De Nederlandse Stichting voor Statistiek (NSS) onderzocht in opdracht van de Rijksvoorlichtingsdienst ten behoeve van het Ministerie van Binnenlandse Zaken de acceptatie van de *Wenken bescherming*

⁹⁹ Ibidem, p 165.

¹⁰⁰ L-HaNA, BiZa/ Bescherming Bevolking, 2.04.5051, 624, 1960-1963, (23-10-1961).

¹⁰¹ *Nieuwsblad van het Noorden*, 05-02-1966.

van *Uw gezin en Uzelf* en de *Toelichting* daarop onder de Nederlandse bevolking. Dit onderzoek vond plaats in de periode van 24 oktober tot 7 november 1961. Het NIPO (Nederlands Instituut voor de Publieke Opinie) hield op 9 oktober 1961 op eigen initiatief eenzelfde soort onderzoek onder een groot aantal mannen en vrouwen verspreid over het land. Omdat het NIPO-onderzoek eerder heeft plaatsgevonden waren er geen vragen over de *Toelichting*.¹⁰²

Uit de twee receptieonderzoeken komt naar voren dat een meerderheid van de ondervraagden de *Wenken* heeft gelezen. Binnen het NIPO-onderzoek zegt 59 procent de *Wenken* helemaal te hebben gelezen en 27 procent de folder even te hebben ingekeken. In het Acceptatieonderzoek zegt 70 procent van de mannen de *Wenken* te hebben gelezen. Het aantal mannen dat de *Toelichting* zegt te hebben gelezen ligt lager, 60 procent. Dat duidt erop dat de belangstelling voor het voorlichtingsmateriaal onder hen is afgenomen. Van de vrouwen en kinderen (boven de 15 jaar) heeft een nog lager percentage van zowel de *Wenken* als de *Toelichting* kennisgenomen. Globaal dertig procent van de ondervraagden las de brochures helemaal niet. We weten niet of daar in alle gevallen een negatieve houding achter schuilgaat.

Minder dan een derde van de respondenten in het NIPO-onderzoek (29%) en het Acceptatie-onderzoek (31%) vond de *Wenken* nuttig. De rest oordeelde om verschillende redenen negatief over de brochures. Negen procent van de ondervraagden gaf aan zenuwachtig of angstig te worden door het lezen van de *Wenken*.

Het *Nieuwsblad van het Noorden* vroeg vijftig mensen in de provincie Groningen, Friesland en Drenthe of zij nog wisten waar zij de *Wenken* hadden gelaten, 28 van de ondervraagde wisten niet meer waar de envelop was gebleven. De overige 22 gaven verschillende antwoorden zoals: "*Ergens in een la,*" tot "*In m'n zondags pak.*"¹⁰³

Volgens reguliere opiniepeilingen van het NIPO (de weekberichten) die het instituut over een groot aantal jaren uitvoerde, nam de angst voor een kernoorlog af. Eind jaren veertig verwachtte meer dan de helft van de Nederlandse bevolking een kernoorlog. In 1959 was dit aandeel gezakt naar 36 procent, om in 1962 na de Cubacrisis uit te komen op 37 procent.

Mocht het wél tot een oorlog komen, schatte de ondervraagden de kans op het doorstaan ervan, heel wat minder positief in. Eind jaren vijftig dacht de helft van de Nederlanders dat een kernoorlog te overleven viel. Dit percentage nam in de loop der jaren sterk af in 1962, nu schatte 49 procent de kans dat 'Nederland een derde wereldoorlog zou doorstaan' op nihil en 24 procent klein.¹⁰⁴ Dus bijna driekwart van de bevolking zag het somber in.

Bij deze cijfers is het van belang dat de Cubacrisis van invloed is geweest op de verwachting of een kernoorlog daadwerkelijk zou plaatsvinden. De paradox dat veiligheid alleen was gegarandeerd als de wederzijdse vernietiging verzekerd bleef, werd met de crisis bevestigd. De houding van de bevolking en de reacties in de pers naar aanleiding van de *Wenken* doen vermoeden dat er een grote groep was die inderdaad niet verwachtte dat een kernoorlog te overleven was. Toch bleef landelijke paniek uit. Dit kan erop duiden dat de actuele verwachting van een kernoorlog niet gevoeld werd. De verwachting van de bevolking in 1961 past dus binnen deze trend die uit de reguliere NIPO-peilingen naar voren komt.

¹⁰² Nederlandse Stichting voor Statistiek, Rapport A 1600, december 1961; Nederlands Instituut voor de Publieke Opinie, Bericht No. 864, 19 oktober 1961.

¹⁰³ *Nieuwsblad van het Noorden*, 14-10-1961.

¹⁰⁴ B. van der Boom, *Atoomgevaar?* P 108; NIPO-bericht no. 329, 3-9-1949; Mededeling J. Stapel, NIPO, 7-10-1997; Buitenlandse politiek in de Nederlandse publieke opinie, p 68, 83.

Conclusies

Hoe reageerde de Nederlandse bevolking op de *Wenken* en wat zegt dit over de verwachting van een kernoorlog?

De campagne waarvoor Toxopeus in september 1961 de aftrap verrichtte was een mislukking. Uit de twee receptieonderzoeken van NIPO en NSS blijkt dat minder dan een derde van de ondervraagden de *Wenken* als nuttig beoordeelde. De reacties op de *Wenken* en de *Toelichting* in de pers en in brieven uit de bevolking, die door mij zijn onderzocht, waren overwegend negatief. De reguliere peilingen, die het NIPO over een lange termijn uitvoerde, vroegen naar de verwachting over de waarschijnlijkheid van een atoomoorlog en de kans op overleving daarvan. De uitkomsten van 1959 en 1962 verschillen voor de eerste vraag nauwelijks; voor de tweede neemt de inschatting van de kans op overleving duidelijk af. Hoewel de Cubacrisis het laatste gegeven wellicht beïnvloedde, blijkt eruit dat de *Wenken* geen blijvende verbetering van de verwachting op overleving tot gevolg hadden. En dat was de centrale doelstelling van de campagne. Het feit dat twintig procent van de bevolking tijdelijk extra levensmiddelen aanhield als noodvoorraad was het enige nogal povere resultaat.

De omslag in de houding van het grootste deel van de Nederlandse pers bij het verschijnen van de *Wenken* weerspiegelt de overgangssituatie waarin deze volgens Wijfjes verkeerde. Na aanvankelijk terughoudend en feitelijk of instemmend verslag te hebben gedaan van de start van de campagne, schreven zij nog voor de bezorging van de brochures was voltooid de eerste kritische stukken. Behalve twee kranten (*De Tijd/De Maasbode* en het *Gereformeerd Gezinsblad*) en één opinieweekblad (*Elsevier*) viel de door mij onderzochte pers over de *Wenken* en de *Toelichting*, en vooral over de BB. Het amateuristische imago van deze organisatie werd breed uitgemeten en maakte voor veel journalisten de brochures alleen daarom al ongeloofwaardig. De perceptie van de campagne is er, zoals Van der Boom en Leenders reeds schreven, waarschijnlijk negatief door beïnvloed, hoewel er in de brieven veel minder naar de BB werd gewezen.

Veel kritiek in de pers en ook in de brieven richtte zich op de voorstelling van de gevaren van een atoomoorlog. De verwachting, verwoord in de *Toelichting*, dat Nederland niet belangrijk genoeg zou zijn voor een waterstofbom werd afgewezen en vaak aangehaald als bewijs dat de overheid met de campagne geen eerlijk spel speelde. De maatregelen ter zelfbescherming werden bespot om hun naïviteit en in veel gevallen onuitvoerbaarheid. Ondertoon was ook in dit opzicht dat de overheid de gevaren niet met voldoende ernst benaderde. Verschillende publicaties en brieven signaleerden het door Leenders gestelde onthullende aspect dat *Wenken* en *Toelichting* impliciet het onvermogen van de overheid erkenden om de bevolking afdoende bescherming te bieden.

De linkse weekbladpers ging het verst in het ontrafelen van de achterliggende bedoeling en het formuleren van hun veroordeling van de campagne. Respectievelijk Vrij Nederland en de *Groene Amsterdammer* plaatste het verschijnen van de *Wenken* in het kader van de psychologische oorlogsvoering om de Westerse afschrikking geloofwaardigheid te verlenen of beschreef de brochures en de campagne als bedrog.

De kenschets uit Van der Booms 'Atoomgevaar, dan zeker BB' van de rol van de overheid staat – hoewel lang niet altijd door de schrijvers beargumenteerd – al in vele artikelen en brieven. Populair gezegd: journalistiek en brieven schrijvend Nederland had de overheid en de BB merendeels in de smiezen. Wat een aantal topambtenaren bij de voorbereiding van de campagne al vreesde, kwam uit. Het bleek niet mogelijk de Nederlander ervan te overtuigen dat wat hij al wist over de atoomwapens en hun gevaren niet of maar een beetje waar was.

Steun voor de campagne was er vooral vanwege een afkeer van defaitisme. De campagne gaf in de ogen van genoemde kranten en een aantal brieven-schrijvers de bevolking tenminste handvatten om iets te doen tegen de gevolgen van een atoomaanval. *Elsevier* was van alle bladen die ik onderzocht de enige die de campagne in een ideologisch daglicht plaatste. Wij, het Westen, tegenover het Russische gevaar. Het blad zag de kritiek op de *Wenken* als onderdeel van een gevaarlijke pacifistische tendens. Tegelijkertijd suggereerde *Elsevier* als enige dat de wederzijdse afschrikking de Russen van een aanval zou weerhouden. De begrippen wederzijdse afschrikking en strategisch evenwicht werden in de berichtgeving rond de campagne verder bijna niet genoemd. Ook in de brieven haalt niemand de afschrikking aan als omstandigheid die de atoomoorlog zal voorkomen en reden zou geven voor onbezorgdheid.

Het door Leenders gehanteerde begrip folk simplification is maar in weinig gevallen van toepassing. In de pers verschenen een aantal artikelen over de BB die zo potsierlijk waren geformuleerd en verstoken van inhoudelijke noties dat ze dit label verdienen. Ook een aantal ingezonden en aan de minister gerichte brieven geven blijk van folk simplification. Maar over het algemeen zijn de artikelen en de brieven zakelijk en gericht op inhoud. Het spottend tot en met honend karakter van nogal wat publicaties vindt vrijwel altijd grond in argumenten.

In één opzicht kreeg Toxopeus gelijk: de bevolking bleef nuchter; van paniek was in Nederland tijdens en na de campagne vrijwel geen sprake. Ook al gaf negen procent van de ondervraagden in de receptieonderzoeken aan zenuwachtig of angstig te worden van de brochures, iedereen ging gewoon verder met zijn leven.

Na november 1961 raken de *Wenken* in de vergetelheid. Zowel bij het publiek zoals blijkt uit een onderzoekje van een dagblad onder zijn lezers, als bij de overheid die geen enkel vervolg geeft aan de *Wenken* en de brochure na de landelijke campagne niet meer toestuurt aan nieuwe gezinnen.

Literatuurlijst

- Bardoel, J. en Wijfjes, H. (red), *Journalistieke cultuur in Nederland* (Amsterdam 2015)
- Blokker, J., *Nederlandse journalisten houden niet van journalistiek* (Amsterdam 2010)
- Boom, B van der., *Atoomgevaar? Dan zeker B.B. De geschiedenis van de Bescherming Bevolking* (Amsterdam 2000)
- Boddens Hosang, F.J.W., *Bescherm u zelf: handleiding voor individuele-, gezins-en groepsbescherming* (Bussum 1961)
- Boeke, J. en Vries, D de., *Angst voor de atoombewapening: apathie of verzet* (Amsterdam 1983)
- Geus, P.B.R de., *Staatsbelang en Krijgsmacht. De Nederlandse defensie tijdens de Koude oorlog* (Den Haag 1998)
- Graaff, B. de en Wiebes C., *Hun crisis was de onze niet. Internationale crisis en binnenlandse veiligheid 1945-1960* (Den Haag 1994)
- Hippel, K. van, *Nederland een eigen bom* (Amsterdam 1965)
- Hoffenaar. J. en Teitler G. (red), *De Koude Oorlog. Maatschappij en Krijgsmacht in de jaren '50* ('s Gravenhage 1992)
- Huisman, K., *Ban de bom. De beweging tegen kernwapens, 1960-1969* (Amsterdam 1981)
- Leenders H.W.G., *Als de hemel valt. Bescherming Bevolking tussen fantasie en werkelijkheid* (Tilburg 2001)
- Nederlands Instituut voor Vredesvraagstukken, *Buitenlandse politiek in de Nederlandse publieke opinie. Inventaris van in Nederland in de periode 1 januari 1960 tot 1 januari 1975 gehouden onderzoek naar meningen en attitudes t.a.v. de buitenlandse politiek* (Den Haag 1975)
- Nederlandse Stichting voor Statistiek, *Onderzoek acceptatie "Wenken bescherming van Uw gezin en van Uzelf" en van de Toelichting daarop* (Den Haag 1961)
- Nederlandse Stichting voor Statistiek, *Opinieonderzoek Bescherming Bevolking 1959* (Den Haag 1959)
- Mulisch, H., *Wenken voor de bescherming van uw gezin en uzelf, tijdens de jongste dag* (Amsterdam 1961)
- Schoenmaker B. en Janssen A. (red), *In de schaduw van de Muur. Maatschappij en krijgsmacht rond 1960* (Den Haag 1997)
- Toelichting op de Wenken voor de bescherming van uw gezin en uzelf* (zp. 1961)
- Verkuil, I.D., *De grote illusie: de Nederlandse Vredesbewegingen na 1945* (Utrecht 1988)
- Wijfjes, H., *Journalistiek in Nederland 1850-2000. Beroep, cultuur en organisatie* (Amsterdam 2004)
- Wenken voor de bescherming van uw gezin en uzelf* (zp. 1961)

Geraadpleegde periodieken

De Volkskrant
De Haagse Post
De Nieuw Rotterdamse Courant
Groene Amsterdammer
Trouw
De Tijd/De Maasbode
Vrij Nederland
Elsevier
Algemeen Handelsblad
Het Parool
Gereformeerd Gezinsblad
De Friese Koerier
De Haagse Courant
Nieuwsblad van het Noorden
Leeuwarder Courant
Telegraaf

Geraadpleegde archieven

Nationaal Archief, Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koningsrelaties, Den Haag
Inventarisnummer: 624 en 603, Semi-statisch archief, Organisatie Bescherming Bevolking (BB-archief)
Koninklijke Bibliotheek, Den Haag
Krantenarchief (Microfiches)
Digitaal krantenarchief Delpher
Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum